
कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

पापाहः १	गोकुलीराजा २१
देमागाद २	गौरीश्लाणं २२
राजाराजा ३	निर्धलिकाय २३
काश्यारेद ४	कस्पालकर २४
सत्यासत्य ५	केष्टामानगजा २५
वीजेक स्रद ६	सुरारिसुरार २६
लक्ष्मीवंनक्ष ७	उत्तमवद्धीरिपु २७
योध्यामाद्रि ८	आसाद्यतिय २८
यावत्तोयध ९	घनघनाघन २९
क्षपेतांभवतो १०	अर्द्धौग्रेमया ३०
एकबाणेन ११	संध्यावंदनवेला ३१
कदाचिद्योगे १२	विभाकारे सुधा ३२
प्रभार्थे किंवद १३	अर्जुनांतेयराराद ३३
आयादलंविनी १४	दिवराजामया ३४
वासनावासु १५	विभस्य किंकु ३५
हस्तेनदतीया १६	अन्यस्त्रीस्पर्द ३६
आयुध्यंकम १७	...कआमिय ३७
साधिध्रक्षिपले १८	...नयद ३८
सुरारउपला १९	पुंसः संबोधनां कि ३९
वनधस्तमगो २०	सरोमेहमयसाला ४०

श्री
।। लंसिंजेपाहि ।।।
।।। मामंबदीनोहं तव कृपा ।।।
तः दुधटिकाव्यस्य सटीकस्पले ।।।
।।। खनेशनो कंठेस्मिन स्माखदीयरूपाक ।।।
।।। दक्षतः समालिंगयतु यदि भवला ।।।
।।। उयेस्यते नहिकं प्रतिशरणं ।।।
।।। यास्येतस्मान्निर्विघ्नं ।।।
।।। संपूर्णं कुरु श्रीः ।।।
।।। श्री ।।।

कःस्याद्बुद्धया ६२	कदा...
दधंकुंभमनो ६३	अर्धविस...
तस्माः क्वस्थिरता ६४	विराटनगरे...
कुत्रभीतिरिभामु ६५	लक्ष्मेयवरे वलेभ...
कोनिर्दग्धः स्त्रियु ६६	कदाचिद्रामयाराम...
व्यामोहं तव शिवंतु ६७	लक्ष्मीकटाक्षनासा...
पान्धीबंधानुरिपा ६८	
हलेंबोदरलंबुर ६९	
रामरामेति रामेति ७०	
याभानामममता माया ७१	
व्याधाधाक्केथवंकि ७२	
विनायो वनमार्गे ७३	
कःस्येभालिहलो ७४	
भक्तनरपक्षरक्षित ७५	
राजंस्त्वद्वैरिनारी ७६	
अर्धराज्येस्त्रसाधे ७७	

Acc. No. – ~~1845~~ M1465
Title – दुधटिकाव्यटीका (संपूर्ण)
Author – वैद्यनाथपायगुंडे
Date – शके 1768
Subject – Poetry
folio – 33 folio
Xerox – 66

श्री॰

१

श्रीगणेशायनमः॥श्रीमल्लुलितांबिकायैपरदेवतायैनमोनमः॥नमःश्रीदक्षिणामूर्तयेनमः
नत्वागुरुं वैद्यनाथःपायगुंडोयथामति॥व्याचष्टेस्वल्पकुःश्लोकान् बालधीरतिसिद्धये॥१
मूलं॥पायाद्वःकरणोरणोरणरणोराणोरणोवारणोदत्तायेनरमारमारमरमारामार
मासारमा॥सश्रीमानुदयोदयोदयदयोदायोदयोदेदयोविष्णुर्जिष्णुरभीरभीरभरभी
राभीरभीसारभीः॥१॥पदच्छेदः॥पायात्।वः।करणः।अरणः।रणरणः।राणः।रणो
वारणः।दत्ता।येन।रमा।आर।मारं।अरमारामा।रमा।आस।आरमा॥सः।श्रीमान्।
उदयोदयः।अदयदयः।दायोदयोदेदयः।विष्णुः।जिष्णुः।अभीरभीः।अभरभीराभी
रभीसारभीः॥१॥अथव्याख्या॥सःतत्त्वमसीत्यत्रतत्पदवाच्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टात्मावि
ष्णुःवेवेष्टिव्याप्नोतीतिव्यापकःनारायणःवःअविद्याविशिष्टाभिमानिनःयुष्मान्पा
यात्।रक्षतु।अनेनरक्षणाशीर्व्दाराशुस्मादिप्रासङ्गंउत्पत्तिस्थितिप्रलयादिकर्तृत्वंसग

वतिप्रतिपादितं। दशावतारजनकत्वं चत्वयीतिविशेषणमुखेनाह। कथंभूतः सः। क
रणः कंजलं रणातिभक्षयतीति गच्छतीति वा करणः। जलभक्षः जलचरो वेत्यर्थः। करण
रणगतौ कण धातोर्वा दिगत्यर्थत्वात् अनेकार्थत्वेन भक्षणार्थत्वाद्वा पचाद्यच्चि रूपं।।
अनेन मत्स्यकूर्मावतारित्वं व्यज्यते। वेदसंरक्षणार्थमाद्यः पृथिवीधारणार्थं द्वितीय इ
ति पुराणादौ प्रसिद्धं। पुनः ०अरणः नविद्यते रणः संग्रामो यस्य सः विनायुद्धं बलिनि
ग्रहीतत्वात्। अनेन वामनावतारित्वं ध्वन्यते। यत्तदोर्नित्यसंबंधत्वात् सः कः। यस्य
राणः रणरणः रणो वा रणः। यस्य विद्यो(?) राणः रणस्मायं राणः रणसंबंधी रणर
णः अट्टाट्टहासः संहारभैरवनादः कर्तरि णाय(?) प्रत्ययं कर्तुमारावेण शब्दं कुर्वतीत्याक
यंतीत्यर्थः। नेरणावः। आङ्पूर्वात् शब्दार्थत्वान्नचादेर्डिनो ह्रस्वो तात्(?) उङ् धातोर्विवि
गलेआऽङ्सहएङोतिपररूपं। पुनः रणशब्देनआ माङोओति पररूपेण मूर्ध्नवत्

१

रणो सम्बोधनः ॥ नान रणाः द्वितीयान्तमेतत् । महायोद्धॄन् वारयति तस्याल्पला
यनं कारयति सः रणो वारणः रणलालसान् रिपून् विध्वंसयतीत्यर्थः । अनेन नृ
सिंहावतारित्वं ध्वन्यते । नृसिंहरूपेण भगवता अनुपादाये वरास्त्रादिकं नखैररि
विध्वंसनं कृतं । सकः । यस्मात् मा लक्ष्मीः मारं प्रद्युम्नकं दर्पवतारं प्रद्युम्नं आसा
प । यद्वा जन्यं न प्रद्युम्नेन यनेहरता लोके भवदित्यर्थः ॥ अनेन लावण्ये कासिधि प्रद्यु
म्नजनकं कृष्णावतारित्वं ध्वन्यते । गत्यर्थस्य रुच्यते लिंदि मारे तिरूनं । अनेन श्रीकृष्णो
पि भगवानवलमेवेति ध्वनितं । पुनश्च सकः । मारमा । मारीणां समूहो मारं मीना
ति हिनस्ति सः मारमाः तेन मारमा एतेन किं विशिष्टः परपुरमः मारमाः इति
प्रथमान्तत्वेन व्याख्यानं भ्रममूलकमपास्तं । विशेष्यस्य येनेत्यस्य तृतीयान्तत्वे
न नकृत्तेने त्येनैनेव बिबिवहिः अध्याहारेण व्याख्यानस्यासंगतमनुचितत्वाच्च ॥ आ

दुर्वकातहि सार्थकात्मीनाते विचित्रमीनानिमीनोनीति आत्मे आरमाविश्व पावतात्नौय
मलत्। आरिरूपक्षत्रिघातकेनयेनपरशुरामेण दत्ता सकलराज्यलक्ष्मी ओ(?)त्मणाय दत्ता
आपादिताररमालक्ष्मीः आरमारमान विद्यते रमा लक्ष्मी येषां ते अरमाः निर्धनाः आश्र
णाः भिक्षुकाः तान् आरमय ति आल्हादयति सा अरमारमा। आर्द्र दूर्व व ड्रुमतोर्णि चिमि
त्वाक्रस्वत्सेच मतोणि नंतास्य चाद्यचित्तापिरत्पमेनात्। औं हि आनंददायिनी आसबस्त्वे स
र्थः। धात्रनामनेकार्थत्वेन सत्तार्थकस्य यस्य तेर्षिविरूपलदर्थकमव्ययं बोध्यं। अनेन क्ष
त्रियांतकमहोदार परशुराम अवतारत्वं सूचितं। एवमपि दानक्षीणेतर दातृत्वे धर्म्मं दर्शयि
ति। पुनः सकः। श्रीमान् नित्यश्रीर्यस्य सः। परमैश्वर्य संपन्न इत्यर्थः। पुनः सकः। उदयाद
यः। आशिष्ट आगमदिस्रयः। अयतेर्गत्यर्थकाद् आत्मनेपदिनः पचाद्यचि अथवा नञ्पूर्वा
धातेः केचिदात्मरूपेन यासीद प्राप्नोदित्यर्थः अप्राप्तः गतो वा मत्त्व ईति यावत्। उदयो आविर्भा
वो

5

२ र्यस्पतत्स्नअभ्योदयं यस्य धरादिद्वन उद्धृतं उद्धारितं रसातलादुपरि आनीतं येन सः।
अनेन जलनिमग्न पृथ्वी पर्वताद्युत्थारणकर्ता वराहावतारः सूचितः। पुनः सः कः। अ
दयदयः। न विद्यते दया येषां ते अदयाः निष्करुणाः हिंस्रा इत्यर्थः। तेषु दया यस्य जी
वमात्र दयालुरित्यर्थः। अहिंसा परमो धर्म इति आदि शास्त्रावलंबिबौद्धावतारित्वं ध्व
नितं। अदयेषु निष्करुणेषु पापिजनेषु दयनो हिंसनं करोतीति अदयदयः। कलियु
गांते पापिष्ठनाशकत्वेन कल्क्यवतारत्वं सूचितं। पुनः सः कः। दायोदयोदयः।
उद्धृतं अयो लोहं येन सः उदयः सः दायायभागाय आपि अयं तं ... उदयः सः दायोदयः सः
राज्यं गृहीतुकामाय धृतराष्ट्राः कौरवाः पांडवाश्च वा तान् ... इति
दायोदयोदः। घातेरतोनुपसर्गेतिक रूपमेतत्। तस्मिन्नर्जुने दुर्योध
नेवादयते रूपां करोतीति सः दायोदयोदयः। न कृष्णे कृतीति
स सम्यान्विलुकः। अनेनाद्य आख्याने दृष्टान्ते ...

द्वितीयव्याख्याने सान्वयं विनैव बलरामावतारित्वं व्यज्यते। पुनः कथंसः। जिष्णुः जे
तृशील इत्यर्थः। अनेन सर्वोत्कृष्टरावणजेतृत्वेन रामावतारित्वं व्यज्यते। पुनः० अभी
रुभीः स्त्रियं रांति ददति ते भीराः। भीरुकेक र्मरूपपदे शानार्थात् धातोरतोनुपसर्गे कैं अ
तोलोप इति अलोपे भीर इति रूपं पंचम्यंते नभी शब्दस्य समासः। तथा परदारापहरणा
द्युपद्रवदायिनो रावणादयः भीराः भयानकाः तेभ्यः भीः न विद्यते यस्य सः अभीर
भीः सर्वतोभयशून्य इत्यर्थः। अनेन नरपिरामावतारो बोधितः। अस्यैव अभिरभीरुत्वयि
म विशेषणं। अभिरभीरा भीराभीरा भीः। स्त्रियः ईरते ऋच्छते वा प्राप्नुवंती त्यर्थः। भीरु
पकर्मणि उपपदे इते कर्मण्युपनिःऋच्छतेर्मूलविभुजादित्वात्के वाभीर इति रूपं। अभितः
रायंति रक्षरक्षेत्याक्रोशंति ते अभीराः। अभीत्युपसर्गश्चैवोशब्दार्थक राय तेरादेव इत्या

संप्रति २

४

लेसुपिति योगविभागात्के अलोपे च अभिर इति रूपं। ततः अभिराश्च ते कर्मधारयः। अभि
रभीराः। पूर्वं सभयाः संतः शरणार्थिन इत्यर्थः। अभियं रातीति ददातीत्यभीरः। अभिरभीरा
णां अभीरः अभयप्रदः। अभिरभीराभीरः रणपराभूतानां रक्ष रक्षेत्याक्रोशतां शरणा
गतानां बिभीषदाक्षीनां रक्षणकर्तेत्यर्थः। भियं स्यति नाशयतीति भीसः। अकुतोभयं निर्भी
कमित्यर्थः। भा रूपे कर्मण्युपपदे स्यतेरादेच इत्यालं अतोनुपेति के भीस इति रूपं। अरीणां
समूहः आरं। भीसं च तत् आरं च भीसारं तद्बिभेति अंतर्भावितण्यर्थकात् बिभेतेः क्वि
पि रूपं। भीषयतीत्यर्थः। भीसारभीः। अथ पर एवमरि वृंदं भयभवनं करोतीत्यर्थः। अभि
रभीराभीरश्चासौ भीसारभीश्च स तथोक्तः। एवं दशावतारा व्याख्याताः॥ यद्वा। अभिर

भीरभीरितिपदछेदः। भीराः भयानकाः अभीराः परदारापहरणादिजभयशून्याः
रावणादयस्तेषां भीस्तस्यैव रभसो दास्येन वर्ततेऽनमनामकट्टीभवति सः अभीर
भीरभीः रामचंद्र इति अनेन ध्वनितं। अभिरभीराभीरभीसारभीरितिद्विती
यपदछेदः। अनेन कल्क्यवतारो बोधितः। अभीराः भयशून्याभाववंतः शूराः
अभीराः आइ इ बद्धयानकाः कातरा इत्यर्थः तेषां पीडाभियसारयतिप्र
यच्छति एवंभूताभीसारा म्लेच्छादयः तेषां भीर्यस्मात्। स वैयामेन भयजनेन का
म्लेच्छादयः तेपि भगवता कल्किनानिर्हादिता इति प्रसिद्धं। एवं व्याख्यानेन अ
दयदयइतिपदेनावृत्तिः कल्क्यवतिबोध्यो। एवं लीलावतारादशावतारधारी

५

स्वप्रकाशो व्यापकश्चिदानन्दघनो भक्तानुकंपी हरिः पायादिति स सारासिद्धयस्तान्
जनानं दृष्ट्वा परमकारुणिकः कश्चित्कविः प्रार्थयत इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं
॥ सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितं मि निलक्षणात्। यमका
लंकारः॥ आवृत्तवर्णस्तबकं स्तबकं दाकुर कवेः यमकं प्रथमं माधुर्यं माधुर्यवं
च सो विद्वारत्तिलक्षणात्। एवं मयोदिष्टं आसर्व स्पष्टता॥१॥

यद्वा अभावः पुंस्त्वान्पायात्॥ सः कः। येन करणो जातिविशेषः जनित इति शेषः। करणमुपलक्षणं॥
लणादयः सर्वेऽनुलोमप्रतिलोमजातिविशेषा उत्पादिता इत्यर्थः। वैश्यात्शूद्रकन्यायां करणो नाम जायते।
कीदृशः करणः। अरणः। न रणः संग्रामो यस्य स अरणः कलहशून्यः स्वस्वधर्मपर इति यावत्॥ पुनः स
कः। यस्य राणः रणः शब्दरूपं श्रुतिसमूहः तत्संबंधी रणो रणः प्रतिध्वनिः रणोवारणः रणस्य लोका
पवादध्वनिरूपस्य पडंचिन्हं वारयतीति रणोवारणः। अनेन यस्य श्रुतीपठतो वेदध्वनेर्जगदेनोनाशनं
ध्वनितं। पुनः स कः। येन रमा रमा रमरमा रा मार मासा रमा। दत्ता इंद्रादिभ्य इति शेषः। अयं भावः॥
येन रमा धुस्थाधर मा विष्णवे दत्ता रा अग्नी रुद्राय दत्तः मारः प्रद्युम्नः कृष्णाय दत्तः मरा मनुष्याय माय
कुबेराय वा दत्ताः। माः मासादयः सूर्याय दत्ताः रामाः रंभाद्यप्सरसः षष्टिसहस्रसंख्याकाः पुराण
प्रसिद्धाः त्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवेभ्यो भोगार्हतया दत्ताः अरमाः राक्षस्यो निर्ऋत्याधिपतये बिभी
षणाय दत्ताः आसारो धारासंपात प्रयोजकत्वं दूंद्राय दत्तं। इदमप्युपलक्षणं। अन्यदप्यन्यस्मै

६ यथायोग्यं दत्तमिति बोध्यं। ननु स्वस्य तपोधनत्वाद् मादिशा दत्वा संभवएवातआह। श्रीमान् षड्
गुणैश्वर्यसंपन्नः कार्यजनकशक्तिमान् वा। नन्वेवं तस्यैवोस्याध्यवस्तुभोगः कुतो नात आह। जिष्णु
र्जननशीलः स्वेंद्रियनिग्रहपरः नन्वेवं तस्य कर्तृत्वमेव न स्यादत आह। विष्णुर्व्यापकः सर्वांतर्या
मित्वात्। पुनः सकः। उदयोदयः। उदधिकं अयोदयो शुभावहवि। ध्युदयोऽस्य यस्माद्वा उदये
न धर्मत्वादनेन तपस्यादिद्वारा उदयः शुभफलयोग्यत्वं यस्य यस्मादिति वा। पुनः सकः।
अदयदयः अदयेषु हिंस्रादिषु दया यस्य सः। यद्वा अदयान् सिंहव्याघ्रादीन् ब्राह्मणादि
घातुकान्व्याघ्रांल्लिखंड्यंतीत्यदयदाः तान्वाति आनाति अनुगृण्हाति वा स तथा। पुनः सकः
दायोदयोदेदयः। दायोदयं गोत्राभिवृद्धिं ददातीति दायोदयोदः स चासौ विश्वकामस्त
स्मिन् दयते आसक्तो भवतीत्यर्थः। कदाचित्कामवशात्परस्त्रीं दृष्ट्वा मोहितः सन् हस्तेन मु
ष्टिं गृहीत्वा गायत्रीमनुजगामेति पुराणप्रसिद्धं। पुनः सकः। अभिरथी राभीरथी

रसीः। अभिलाः रःकामः भीराः ब्राह्मणादयः अभीराः क्षत्रियादयः तेभ्यस्तेषां वाभीर्यस्मा।
सबोद्धः। अभिरभीराभी रभीणस्य सारा उत्कृष्टा यं च त्वरूपा भीर्यस्मात्सः। तथा चानेन सर्व
वर्णाश्रमधर्मपालकत्वं ध्वनितमित्यर्थः। इदं चार्थकथनं दिक्प्रदर्शनं। एकैकस्य तु पदस्य
शतमर्थान्वक्ष्महे। तथापि हि ठद्वृत्तिश्लेषसहस्रं लक्ष्यमेव वा॥१॥ ॥ दुमांगाढवि चा बुचा ध
गउिचा फोदालिचा वोरदा चोधासी नल चोरगाढवस्स वा मा चोदहारवो वलाः॥ होत्थाणा
ढवगं उगां उमणि चा कुत्रा मुअ उंगना पानुत्वां यजमान दान इदने देयात्समृद्धिं चिरं।
॥२॥ अस्यार्थः। हे यजमान। अंगनाअंगैः षडंगैर्युक्तः ना पुरुषः शाकपार्थिवादित्वात्समा
सः। सांगवेदयुक्तपुरुष इत्यर्थः। त्वां पातु रक्षतु। अथ दानदहने दानं ददाती दानदः तस्मै
तुभ्यं चिरं समृद्धिं देयात् ददातु। कथं भूतः अंगना। दे। अमा। द्राब्देन बुद्धिः न द्विपये। न हि
विधते मा परिमितिर्यस्य सः। अपरिमितज्ञानविषय इत्यर्थः। दं कलत्रं च बुद्धिश्च ति बरा

श्री

८ माङ्गमानेक्किबुंनमेमन्। पुनः कथंसः। गाढविचानुचा। गाढः उत्कृष्ट इतियावत्। विःपक्षी गरुडेयस्यसः। गाढविर्विष्णुः तस्यचरणः। चरणेचः प्रकीर्तितइतिशाश्वतः। गाढविचात् विष्णुचरणात् गलिताः आपोजलानि यस्मिन्स गाढविचापूः समासांतविधेरनित्यत्वान्न समासांतः एवंभूतश्चासौ उक्षः शंकरस्तस्यचाः चूडा यस्मिन्सः गाढविचानुचाः चापद्धूत्रा नि शामनयोरिति धातोश्चायनं चाइति भावेक्विपि लोपो व्योरितियलोपे चाइति रूपं। पुनः कथंसः धगडचाः। दहति भस्मीकरोतीति धक् अग्निः त्रेताग्निर्वातस्य भडुः उद्यमः आधिमंथनीयपक्षेसत्वसंस्थारूपो चायस्मिन्सः। धगडीकालपुरुषः सत्वसंस्थादिप्रकारः तस्य चाः दृष्टादृष्टिनीयपक्षेकर्माभिनिवेशो वा यस्मिन्सः। पुनः कथंसः। फेघालिचाः। झंझावाते फकारस्यानर्थानिष्फलभाषणे इत्यभिधानं। फं निष्फलभाषणं उद्दालयंतिखंडंतीतिघा दालिनः। वारणार्थी। कादलधातोर्णिनिः। सत्यभाषिणः साधवः तेषांसत्यवेदधर्मे

दिनाथाः स्तनाय यस्मिन् सः। पुनः कथं सः पोरटाचोधासी। पद्धकारः प्रकटपथे इति वररुचिः।।
पः प्रकटपथः औपनिषद मार्गः उभयरक्षणं आवरणमिति यावत्। रटश्च भाषणं। तौउ
रटौ पोरटयोः अबोध्यं अनल्पीभावः आकुलत्वं तस्य आसनं आसः आवृस्थासनः अस्ति यस्मि
न्निति सा सशब्दं तान्मत्वर्थीय इतिरनिर्बोध्यः। पुनः कथं अतनः। इनलचोरगाढवसुवा। इकार
उच्चाने का म इति वररुचिः। इत्याब्देन मदनः तस्य नताः शराः संमोहनादयः उन्मादस्तापनश्च
स्तंभनः शोषणस्तथा। संमोहनश्च कामस्य पंचबाणाः प्रकीर्तिताः। इनलान् कामबाणान्
चोरयंतीति चोरयंतीति इनलचोराः साधवो श्रुत्वा चारिणः ते अंगगाढबलिष्ठं वेमानसेनिष्पन्नं।
मानसे वरुणो वाते वकारश्च प्रकीर्तित इति एकाक्षरः। संतमः अज्ञानं गाढं तेव स्त्राब्दस्य
कर्मधारयः नक्तं संक्षमुदाहृतं। अविद्यालक्षणं तमः न घातिवापयति हरीकरोतीति स्वं तभ्यां
वितथ्यथावागतिगंधनयोरिति धातो क्विपि रूपं। पुनः कथं सः मायोदहो। मायाः चोदः

न५

६

लक्ष्मीकार्दकः भेरणारूपः कार्याभिनिवेशः तंहंतिजहातीतितथा । पुनः खोपला । खश
ब्देनेंद्रियाणिप्रवर्तेनेपुंसकेभावेकिंपिहखोनपुंसकइतिइखसंचप्रवनंउहतिरूपंइदं
सर्वेभूर्वत्रापिबोध्यं । तथाचैतेःरेषःउरक्षणेपेवंतनेखावः तोशब्दवर्वोशब्दबहुवचने
प्राणिनःतेषांबंबलं आणविधिलक्षणेनेलातिसंपादयतीत्यंतसर्वविलएपर्यालाभ्यादनेइ
तिधातोःकिंपिरूपं । पुनःसकः होल्यागादवगंडगांडमणिचाः । कुलहिंसायांहोलनेहोलः
होलस्यभावः होल्यंहिंसात्वं । गत्यर्थस्यहोलतेरनेकार्थत्वात्स्यात् नोहिंसार्थोबोध्यःते
स्यअगारंआलोडनंनगारं अगारंअनालोडनंपरित्यागः येषुतेहोल्यागारः साधवः
नानूवालिवसतिरान्त्वेनपरिरक्षतिसः होल्यागादवः पर्वतः यतःसाधवः पर्वतानिवा
सिनः होल्यागादवस्यपर्वतस्यगंडाः गंडकाः । गंडंगंडस्थलंप्रोक्तंगिरेर्गंडकमिवचेतसि
धानात् गंडानामिमेगांडाः गंडशैलाच्युताः स्थूलोपलाः होल्यागादवगंडस्यगांडाः तत्रवे

मणयः स्तभेदाः तेषां चाः भूजा यस्मिन्सः। पुनः। कुत्राः। कुंधरां त्रायते रक्षतीति कुत्रः।
वीरस्य कः त्रेऽ पालुने इस्य स्याक्किं तत्वादिति रूपं। पुनः कथं सः। मुअहं मोहनं मुहं मोहः अ
मः तं भ्राटयति दूरी करोतीति मुअहं ॥२॥ मूल ॥ राजा राजार्चितांघ्रेरनुपचितकलो यस्य चू
डामणिस्त्वं नागा नागात्मजार्द्धं नभसितधवलं पद्मपुर्भूषयंति ॥ मारा मारातिलीभूः नतिरि
तियमिनां येन वाराहि मारः सभाः सभाः अनुत्वारुणाकिरणेर्विभा पातु विभ्रान्तिनेत्रः ॥३॥
अस्यार्थः। सः त्रिनेत्रः शिवः पातु। सकः। अजार्चितांघ्रेः अजया भवान्या अजेन ब्रह्मणा
वा पूजितचरणस्य यस्य शंकरस्य अनुपचितकलः अपरिपूर्णकलः राजा चंद्रः। राजा
प्रभो नृपे चंद्रे इति कोशात्। चूडामणित्वं शिरोभूषणत्वं प्राप्य। पुनः सकः। नागाः स
र्पाः भसितधवलं भस्मधवलं नगात्मजार्धं हिमाचलकन्यार्धं यद्वपुः यच्छरीरं न भूषयंति
तिन किंतु भूषयंतिस्मेत्यर्थः। पुनः सकः। यमिनां संयमिनां साधूनां मतिः बुद्धिः रामा

17

१

रागिणीरामासक्तामात्मदिति हेतोः येन यं करेण मारः मदनः प्रदाहि भस्मीकृतः पुनः क
थंभूतः सः। समाश्येन सूर्यैश्चाङ्गुन्नः प्रेरितो यो रुणः तस्य ये किरणाः तत्तुल्याः समाः
जटाः। जटाः समा इति यदङ्घ्य पादे ने हजपद्धचं तेदृति केचित्। तद्व्याहारोनमाः वि
भ्रम्। ३॥ मूलं॥ वान्धारेन्दुप्रथमघनोदधिपतिः कुप्रेन्दुजानिर्गलेक्रौणाउरुदुरः सरेड
हतरये वेयकभाडरं॥ उद्भिन्नद्रुः कास्थिधकत्रिदिविजभेडाङ्घ्रिजिनाघपदः सत्ता
रंभुमदंभुदालिगलरुम्देवो मुदे वो मृडः॥४॥ अस्यार्थः। सदेवो मृडो वः मुदे ऽरं स्तादिति
न्वयः॥ स सकलमुनिमनुजखगमृगादिजंतुजातमोक्षदातृत्वेन प्रसिद्धः। दीव्यति क्रीडते ऽर
ति देवः। सकलभूतांतर्वर्तितया सकलप्रपंचनियामकत्वात्सकललोकैकनाथ इत्यर्थः। त
त्रोसय त्रकिं प्रमाणमिति चेच्छ्रुणु। एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा। अ
मीध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति एष साधुकर्म कारयतीति

श्रुतिप्रमाणं। तयोर्हि तेभ्य विना न लाभस्य चलितुमशक्यत्वात्सकलाद्भूतां गतवर्तितया लेशेन क्रमप्रपंच-
मकत्वमुक्तं। मडः। मडयति सुखयतीति मडः। अंतर्भावितण्यर्थादिगुपधेति कः। गिरीशो गिरिशो मड इत्य-
मरः। ईदृशः शिवः वः युष्माकं मुदे प्रीत्यै ऐहिकामुष्मिकसंपत्सारत्वादि निखिलश्रेयःप्राप्तिजनितहर्षाय
भूयादिति शेषः। अमरोह्यर्णइत्यमरः। अरंगादं। अरं शीघ्रं गैरथांगस्य शीघ्रशीघ्रमयोरिद इति शाश्वतः। स्तात् भूया-
त्। इत्थेयमाशीः शारणस्यते। आशीर्नाम अप्राप्तस्य प्राप्तुमिष्टार्थस्य शंसनं। ननु भदिवू धातोर्निष्पन्नो दे-
वशब्दपर्यालोचनया परमात्मत्वात् नित्यविज्ञानानंदात्मकस्य निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंजन-
मिति श्रुत्या निर्विकारत्वनिर्धर्मत्वप्रतिपादनात् कथं नाम कथं तस्य संतोषप्रदानत्वादिधर्मवत्वमि-
ति चेन्न। निर्विकारस्य परमात्मनः अघटितघटनासमर्थाविद्यारूपोपाधिवशात्कल्पितानां धर्माणां
आकाशस्य घटत्वावच्छिन्नघटरूपोपाधिवशात्मलिनत्वादिधर्माणामिव परमात्मनो न कश्चिद्दोषः।
एवं सति सकीदृग् इत्याकांक्षायां श्लोकोक्तविशेषणक्रमेणाह। नाम्नारेडूध्वजधकः। वाः अलं च रंतिग-
च्छंति भत्सयंतीति वावाश्वाराः। बरनेः कर्मण्यालिरूपमेतत्। मत्स्याः तेषामिट् ईश्वरः श्रेष्ठमकर इत्यर्थः।

१० स च ध्वजे यस्य सः मकरध्वजः मन्मथः रतिपतिरिति यावत्। पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभू
इत्यमरः। तं हन्ति भस्मीकरोतीति वा मकरध्वजहन्। हन्तेः क्विप्। एवमुत्तरत्र कुध्रेन्द्रजादोरूप
ध्वं। घनतरमीनकेतननर्दितां तद्दर्पोत्पाटनपटुरित्यर्थः। पुनः कीदृशः। ध्वजोडुधिपतिः। उडूनामधि
पतिश्चन्द्रः ध्वजः उडुधिपतिर्येन सः। सुधाकरकमनीयकलावतंसजटाजूट इत्यर्थः। पुनः कीदृ
शः। कुध्रेन्द्रजजानिः। कुर्भूमिः गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी स्मरः। तां धारयन्तीति कुध्राः। महल विभुभ्रा
दिलाल्कः। पर्वताः तेषामिन्द्रः अधिपतिः हिमवान्। तस्माज्जाता पार्वती। पञ्चम्यामजाताविति ड्
सा जाया यस्य सः कुध्रेन्द्रजजानिः। जायाया निङिति समासान्तनिङादेशः। सकलभूधरधुरंधर
हिमवदभिधानभूधरकन्यकारमण इत्यर्थः। अनेन सशक्तिकत्वात् सर्वशक्तिरूपपादिता। पुं
गणेशः। गणानां ईदृक्प्रमथाधिप इत्यर्थः। किंभूतो यो वि। गोराडारूढः। गवां पट्टनाराट्। अथ नाग
वां गोपुरे हि लीभुव पभ्रे भुवा राजत इति गोराट् वृषभः तमारोहतीति अधितिष्ठतीति गोराडा

ऋषभयत्र। गोर्नादस्य बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः। स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूम्नौ तु सुरभावपि।
न स्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु। इति विश्वः। अनंतस्य विशेषातिशय प्रकाशमानत्व
पराजाधिरूढ इत्यर्थः। पुनः किं। उरःसरेंद्ररुचिरग्रैवेयकभाक्। उरसा सरंतीति गच्छंतीति उरःसराः
सर्पाः तेषामिंद्र उरःसरेंद्रः फणिराजः तस्य ग्रीवायां भवं ग्रैवेयकं। कुलकुक्षिग्रीवाभ्यश्च इत्यनेन ढकञ्
प्रत्ययः। कंठभूषणमित्यर्थः। अनंतमुकुट इति उरुतरं चतुरं ग्रैवेयकंचनेन भ्राजते शोभत इति सः।
तिमिरनिकरधिक्कारयदुज्वलन्मणिशिखफणाधरराजविभूषित इत्यर्थः। पुनः किं। उद्विदुकाउ
रूनां इंद्रचंद्रः तस्य रुचिवरुकयस्य सः। गाढांधकारस्य निर्वापणनिपुणनरशरच्चंद्रचंद्रिकाधवलर
त्यर्थः। भस्मांगरागादि इति भावः। पुनः किं। नरकास्थिधृक्। नरोऽस्थानस्य कं शिरः तस्य अस्थि
कपालं धर्जति बिभर्ति अनेकार्थत्वेन धरणार्थकात् धृञ्तेः क्विपि रूपं। नरकास्थिधृक्। सहस्तम
पूरवमयूखोन्मीलितकमलमुखचतुष्टयसमेतजगत्सृष्टिकारणब्रह्मकपालधारीत्यर्थः।
नराणां मनुष्याणां कानि शिरांसि। अग्रे सर्ववत्। कोऽस्मात्मनि को कोके कुसुखशीर्षजले पुक

११ मितिविश्वः ॥ त्रिदृग् ॥ तिस्रो दृशो यस्य सः त्रिदृक् । सूर्यचंद्राग्निलोचन इत्यर्थः ॥ पुनः ॥ इभेन्द्रार्द्रजि
नाघघुघुदः इभानामिंद्र इभेंद्रः करिश्रेष्ठो गजासुरः तस्य आर्द्रं च तत् अजिनं च इभेन्द्रार्द्राजिनं अ
घं आसो घुघुदः अघघुघुदः इभेन्द्रार्द्राजिनमेवाघघुघुदो यस्य सः पीडितसकललोकस्य राक्षस
श्रेष्ठस्य गजासुरस्य चर्मांबरधारीत्यर्थः । आर्द्राजिनं चर्म कृत्तिः स्त्रीत्यमरः ॥ घविरिति पाठे अजि
नेन अघघविरस्येत्यर्थः ॥ पुनः ॥ अंबुमदंबुदालिगलरुक् ॥ संचितसलिलघनपंक्तिनीलवत्
नीलकंठ इत्यर्थः ॥ एताहृग्गासाधारणगुणवत्सहृदयसकलसज्जनसंदोहानुसंधीयमाननि
जमहिमा श्रीभवानीशंकरो वो निरंतरं आयुरारोग्यैश्वर्यसाहित्यजयसत्कीर्तिसुपुत्रधनक
नकवस्तुवाहनादिसमृद्धिं ददात्विति आशीर्वादः कविप्रार्थ्यः ॥ ४ ॥ मूलं ॥ सत्यासत्त्वमनोज्ञ
वक्त्र नरकछेदीहिद्विजेंद्राश्रयो मुक्तानेकमुखोद्भवास्यदलमश्रीर्यभसं राजते । या गंगां च
बिभर्ति यश्च स शिवो यः कामदेहाश्रयः सद्यः साम्यमयं भयानुभवतां कृत्तेन रुद्रेण वा ॥ ५ ॥

अंब

अस्यार्थः। अयं भवतां सघः तेन कृष्णेन अथवा हरिद्रेण साम्यं प्रयातु। इतियोजना। तत्रादौ कृ
ष्णपक्षे संयोजनं दर्शयति। कीदृशः कृष्णः सत्यासक्तमनाः। सत्यायां सत्यभामायां आसक्तं म
नो यस्येति। पुनः। प्रवृद्धनरकच्छेदी। प्रवृद्धश्चासौ नरकश्च तं नरकासुरं छिनत्तिसः। पुनः। द्विजेंद्र
श्रयः। द्विजेंद्रो गरुडो आश्रयो वाहनं यस्य सः। पुनः। युक्तानेकमुखोद्भवास्पदं। युक्तो योगसं
पन्नायुक्तो अनेकमुखश्चतुर्मुखः तस्य उद्भवः उत्पत्तिः तस्यास्पदं। यत्र अलंश्रीः संराजतो
अलं अत्यर्थं श्रीर्महालक्ष्मीर्यदाधारतया सम्यक्राजते। यश्च अगं गोवर्धनं गां भुवं च बिभर्ति
यश्च सशिवः। शिवेन कल्याणेन सहितः। यश्च। कामदेहस्य मदनशरीरस्य आश्रयः। तदुत्प
त्तिजनकत्वादिति। अथ शिवपक्षे। कीदृशः शिवः सत्येति। स्वीसत्यां पार्वत्यां आसक्तं मनो यस्य
सः। पुन॰ प्रवृद्धनरकच्छेदी। एतेनस्य प्रसादेन। कं नरकं प्रवृद्धं प्रवृद्धं च तं नरकं च नत्वपं च मं शिरः
न छेदी। पुनः। द्विजेंद्राश्रयः। द्विजेंद्रः इंदुः। तस्याश्रयः। चंद्रमौलिरित्यर्थः। पुनः। युक्ताने

23

१२ कमुखोद्भवास्पदं। युक्तो योगी सेनाधिकार्ये नियुक्तो वा अनेकमुखः षडाननः तस्योद्भवः तस्या
स्पदं जनक इत्यर्थः। सकः अलं श्रीर्यत्र संराजते अतिशयेन श्रीः शोभा यत्र शिवे संराजते शोभा
विशिष्ट इत्यर्थः। यश्च गंगां शिरसा बिभर्ति। यश्च सशिवः शिवया पार्वत्या सहितः पार्व
तीपतिरिति यावत्। यश्च कामदेहाश्रयः। कामं घतिखंडयति सा कामदा सा चासौ ई लक्ष्मी
च कामदेहा तस्या आश्रयः वैराग्यशालीत्यर्थः। अथ संघपक्षे सत्येति। सत्ये यथार्थभाष
णे आसक्तं मनो यस्य सः यथार्थभाषीत्यर्थः। पुं० प्रचंडेति। प्रचंडः हिंसकः नरः पुरुषः त
स्य मस्तकं छिनत्ति सः दुष्टजननाशीत्यर्थः। यद्वा। निषिद्धाचरणजन्यं कुलनरकस्य विहि
तमात्राचरणात् छेत्ता सद्धर्माचरणशील इत्यर्थः। पुनः द्विजेति। द्विजेशानां विप्रश्रेष्ठा
नां आश्रयः पालकत्वात् पुनः। युक्तः योगसंपन्नः पुनः अनेकमुखो अर्हन्त तदुद्भवस्या
स्पदं स्थानं प्रजोत्पत्तिकारणत्वात्। सकः यत्र संघे श्रीः कांतिः अलं संराजते शोभते।

यश्च योगं अष्टांगमैथुनात्मावं यष्टायः गंगलपार्तिं यष्टा अगं पवर्नं धर्मिष्ठस्थिरत्पथीनत्वा
त्सर्वस्त्रिनीनां गां च वाणीं विभर्ति। यश्च सशिवः सम ंगलः। यश्च कामदेहत्रयः। का
मं मनोरथं ददातीति सा कामदा बाईहातस्याः आश्रयः सकलेच्छापूरकत्वा सतां दृश्यो
भवतां संघः कृष्णेन रुद्रेण वा सममतां प्रयातु। इति कविप्रार्थना। ५।। वीडे कापूरसूपा
रीलवंगापानचूर्णकं।। विवाहं व्रतबंधं च मादलं कहलानुजं।। ६।। अस्यार्थः। कहला
नुजं वीडे इत्यन्वयः। कस्य सुवर्णस्य हलो यस्य स कहल बलभद्रः तस्यानुजं श्रीकृष्णं
वीडे विशेषेण स्तौमीत्यर्थः। मर्द्धे विते जले कायेसुखे ब्रह्मणि मारुते। कामे काले सुव
र्णे च कस्त्रा ब्दे द्रुविणेधुना विनिएकार्थीन्। कीदृशं कहलानुजं कापूरस्सूपारिलवं।
कस्य सुखस्य आसमंतात्सम्यक् पूरः प्रवाहः तं सूते उत्पादयति सा कापूरसूः संपत्।
तां पाति रक्षंतीति कापूरसूपाः ते च ते अरयश्च दुर्योधनादयः ते बाईः लक्ष्मीः नालातिग

१२

ल्हातिसः अर्जुनः तस्य वंमानसंविधते यस्मिन्सः ता दृशं। इकार उच्यते कामो लक्ष्मीरीकार उ
च्यत इति एकाक्षरः। मानसेवरुणो वा तेवकार अप्रकीर्तितिइति एकाक्षरः। पुनः। गापान चूर्ण
कं। गधं तिपरमात्मानं आनंतिनेगाः ज्ञानिनः तेषां नपाः अयाः असंरक्षकाः दुष्टाः कंसादयः
तेषां ग्रनाः प्राणाः तान् चूर्ण चूर्णयति असौ तादृशःतं। पु०। विवाहं। विर्गरुडो वाहो वाहनं य
स्यतं। पुनः०। व्रतबंधं। व्रतं कृच्छ्रचांद्रायणादिनस्य बंधो यस्मिन्सः तं। यदुद्देशेन व्रताचरणमि
त्यर्थः। यद्वा। व्रतं सज्जनपाल न लक्षणो नियमः तं बध्नाति स्वीकरोतितं। पुनः। मादलं। मा ल
क्ष्मीः सेव दंकलत्रं नतल्लालिग न्हालीतितं। दंकलत्रं च बुद्धिस्य घे देशान्मेव दातरीत्येकाक्षरः। ई
लक्ष्मीवनकमलकर स्हरणं दही नुंधकक्ष मोपापठी लाडूढोकलघीवलां घनवडी खाजांजुरा
ली रुचिः॥ मंडासाकर खंडनो विविधुनाक्षीरा वसाातुल्य मां सुंफंगनडिन्निभांग वसनो
व्याः सेवकं सारवान्॥ ७॥ अस्यार्थः। हे लक्ष्मीवनं त्वं मां सेवकं अव्याः रक्ष। कादृशस्त्वं॥

कृतकुः। कुं कोः पृथिव्याः उः अवनं येनासौ कृतकुः। पुनः कीदृशः। असूः। सूयते उत्पद्य
ते सौ सूः। न सूः असूः। जन्ममरणादिशून्यः। पुनः। रणदहीन्। रणं संग्रामं ददतीति रणदाः
शत्रवः। तान् हिनस्तीति रणदहीन्। शत्रुहेत्यर्थः। हिनस्तेः क्विपि सौ सांतमहन् इति दीर्घे संयो
गांतलोपेन स्यासिद्धत्वान्नलोपो नेति बोध्यं। पुनः दुधकः। दुं दुःखं पापं परितापं वा दहतीति
दुधकः। दुःखनाशक इत्यर्थः। पुनः क्षमः। क्षमाऽस्यास्तीति क्षमः। अर्शआदिभ्योऽजित्यच् प्रत्ययः।
क्षमावानित्यर्थः। पुनः पापडी। डलयोरभेदात् पापं लापयति द्रवीकरोति नाशयतीति। द्रवी
करणार्थक लीङ् धातोराधृषीयत्वेन णिजभावे क्विपि रूपमिदं ननु लुनातेरिति बोध्यं। सपा
पडीः। पापनाशकः। उक्तं च। बवयोर्डलयोश्चैव रलयोः शषयोस्तथा। अभेदमेव वांछंति
अलंकारविदो जना इति। पुनः इलाटः। इलायां पृथिव्यां अटतीति इलाटः। सदाहं द्विज
रूपेण विचरामि महीतले बहवो मां न जानंति मम मायाविमोहिता इति भरत वचनात्।

१४ पुनः। विविभुनाऊढः। वीनां पक्षिणां विभुर्गरुडः तेन ऊढः। पुनः अकलधीः। अकं दुःखं
घ्नती सकलधीः दुःखानि घ्नंतः। अनोपसर्गाकारलोपः। अवगतं लांछनं यस्य सः बलां
छनः तत्संबोधनं बलांछन अमरएवबनां ते सीतांजहो। सच किं न वेत्ता। सा किं न मुग्धा। ब
लीयसी केवलमीश्वरेच्छा। पुनः बडी। डलयोर्बवयोश्चाभेदात् बली। बलमस्यास्तीति
बली। पुनः। खजांबुदालीरुचिः। खे आकाशे अजंति गच्छंतीति खजाः गगनचराः ते च ते
अंबुदाश्च तेषां माली पंक्तिः तस्याः रुचिरिव रुचिर्यस्य सो घनश्याम इत्यर्थः। पुनः।
मंडसाकरखंडनः। डलयोरभेदात् मल्लाश्चाणूरादयः सकारयोरभेदात्। तेषामाकाराः
इच्छाः। तासां आकरः समूहः तं खंडयति नाशयतीति मंडसाकरखंडनः मल्लेच्छासमू
हनाशक इत्यर्थः। हे क्षीरावस। क्षीरे क्षीरसागरे आवसः आवासो यस्य सः। तत्संबु
द्धौ हे क्षीरावस। हे अतुल्य। नास्ति तुल्यो यस्य तत्संबुद्धौ हे अतुल्य। कीदृशं मां। सा मु।

असुभिः प्राणैः सह वर्तमानं। पुनः कीदृशः सः। अलितडिन्भिभांगवसनः। अंगं च वसनं च

अंगवसने अलिश्चतडिच्च अलितडितौ तयोर्निभे च निभे यस्य ते अलितडिन्निभे तादृशे

अंगवसने यस्य सो अलितडिन्निभांगवसनः। पु० सारवान्। सारो बलमस्यास्तीति सा-

रवान्। पालनसमर्थः॥ ७॥ यो व्योमाडिनगो हरी डुडुपगोयुग्मः क्रगश्रोपपौभीमर्भ्वर्य

सुकीरमारतरसो नाप्यकुञ्जसीनकः॥ घोसच्च मेव वगामृपत्तसलिलजो वाधिश्चिपोष्टाधदो स्व-

राघोगध सिवाडधाद्मतदः पायात्स वः कंदभः॥ ८॥ अस्यार्थः। स कंदभः वः युष्मान् पायात् अ-

र्थात् रक्षतु। कंददति ते कंदाः। कमिति मां ताव्ययो पादानाहूदाने रातो नुपेतिकः। मेघाः तेषा-

माभेवाभा यस्यासौ कंदभः। कृष्ण इत्यर्थः। सकः। यो व्योमाडिनगः। व्योम्नि अटंति गच्छं-

ति ते व्योमाटः पक्षिणः तेषां इनः स्वामी गरुडः तेन गच्छतीति व्योमाडिनगः। पु० अह-

रीडुडुपगोयुग्मः। अन्हांईद् अहरीट् उडूनि पातीति उडुपः। अहरीट् च उडुपश्च अहरी-

१५ डुडुपौ सूर्यचंद्रौ गोयुग्मं नेत्रयुग्मं यस्य सो ऽहरी डुडुपगोयुग्मः पुनः० कगध्रः । कुश्च अगश्च
कगौ कगौ धरतीति कगध्रः भूभृद्धरधारीत्यर्थः । पु० अपभीः अपगताभीर्यस्मात्स अपभीः ।
पुनः० भीमर्भ्वर्यसुकीः । ऋभ्वणां देवानां अरयो ऋभ्वरयः दैत्याः भीमाश्च ते ऋभ्वरयश्च भीम
र्भ्वैराणां असून् प्राणान् कुनातीति भीमर्भ्वर्यसुकीः । दैत्यनाशक इत्यर्थः । हिंसार्थात् क्रूणातेः
क्विपि कृ नइ दितीत्वे वोरुपधाया इति दीर्घे रूपं । पु० रमारमरसः । रमारतेऽस्मिन् रसो यस्य स इति सः । ल
क्ष्मीरागासक्तः । पु० नाभ्यब्जुआसीनकः । अप्सु रोहति उत्पद्यते अब्जं कमलं नाभौ अब्जं
नाभिकमलं तस्मिन्नासीनः कः ब्रह्मा यस्य सो नाभ्यब्जुआसीनकः । पु० घोसच्चमूवगाम्य
पत्सलिलजः । घवि सीदंति ते घोसदः तेषां चमूः तया देवसेनया अवगाम्ये ये चरणे सलिल
जे पंकजे यस्य सो सुरपूज्यपाद इत्यर्थः । पु० वार्धिस्वपः वार्धौ समुद्रे स्वपितीति सः । समुद्र
शायीत्यर्थः । पु० अष्टार्धदोः । अष्टार्धं चत्वारः दोषः हस्ता यस्य सः । चतुर्भुज इत्यर्थः । पु०

आघः। मोदो भवः। पु०। अगदी। गदस्यास्तीति गदी। व्रीह्यादित्वादिन्। मत्वर्थीयइनिः। पु०। अ
मिवाद्। असिं खड्गं वहतीति सः। खड्गधारीत्यर्थः। पु०। अमतनदः। अमतं ददातीति अमतदः।
मोक्षप्रद इत्यर्थः॥८॥ यावत्तोयधराधराधरधराधाराधराभूधरा यावच्चारु सुचारु चारु
चमरं चामीकरं चामरं॥ यावद्रावणरामरामरमणं रामायणं श्रूयते तावद्भोगविभोगभोगभ
वनं भोगाय ते निःस्वयं॥९॥ अस्यार्थः। हे भोगविभोग ते भोगभवनं नित्य राः भोगाय अस्ति
नि सराः
त्वन्वयः॥ भोगेन धनेन विशिष्टो भोगः सुखं यस्य स भोगविभोगः। तत्संबुद्धौ हे भोगविभोग इ
भोगः सुखे धने चैवेति विश्वः। यद्वा संबोधने भोइत्येकं पदं। तथा च भोगविभोग गेन गीतेन
विरोधेन भोगः सुखं यस्य तत्संबुद्धौ गविभोगेति। गं गीतं गस्तु गंधर्वे गणनायक गीतयोरि
त्यनेकार्थः। तेन च भोगभवनं भोगावच्छेदकं शरीरं भोगाय सदा तावदस्तु॥ अस्तित्यत्राध्या
हार्यं। यद्वा। भोगविभो इत्येकं पदं। तथा च भोगेविभुस्तत्संबुद्धौ हे भोगविभो भोगसमर्थेत्यर्थः।

31

१६ गभोगे तिष्ठसंबुध्यंते। पूर्ववदर्थः। तेन वत्सभवनं गृहं भोगाय आनंदाय मावन्निस्यश्रः अस्तु।
यावत्तोयधराः समुद्राः तिष्ठंति तथा यावत् धराधरधराधाराः तिष्ठंति धरायाः अधरः अ
धोभागः तं धरंतीति धराधरधराः शेषादयः तेषां आधाराः कूर्मादयः यद्वा धराधरधराये
आधाराः अधिकरणभूताः शेषादयस्तत्सर्वः। तथा यावत् धरा पृथ्वी तिष्ठति। यावदत्र
धराः पर्वताः तिष्ठंति। यावच्च आमरं अमरसंबंधि चामीकरं सौवर्णं चमरं तिष्ठति। माहेंद्रा
ज्ञोपलक्षणमेतत्। यावत् माहेंद्राज्ञे तावत् तव भोगभवनं भोगाय अस्त्विति तात्पर्या
र्थः। किंविशिष्टं चमरं सुचारु चारु। सुचारुषु रमणीयेषु वस्तुषु चारु रमणीयं स्वाराज्यचि
ह्लादिति भावः। प्रथमं चादिविविशेषणं भवनपदेन संबध्यते। तथा। यावद्रामायणं
श्रूयते। किंविशिष्टं रामायणं। रावणरामरामरमणं। रामः मनोहरः सचासौ रामश्च
सः रावणश्च रामरामश्च रावणरामरामौ ताभ्यां रमणं मनोहरं। ननु लोकद्वेषिणा रा

रावणेन नरामायणस्य रमणीयत्वं किंतु लोकाभिरामरामेणैव तथा च वर्णनीये रामराम

स्य वरामायणरमणीयत्वे हेतुत्वं वर्णनीयनरावणस्येति रावणग्रहणमनर्थकमिति चेत्स

त्यं। केवलरामस्य रामायणरमणीयत्वप्रयोजकत्वेपि रावणसंबंधिसंग्रामादिकथाया अ

पि रामायणरमणीयत्वे प्रयोजकत्वाद्रावणस्यापि रामायणरमणीयत्वे प्रयोजकत्वं रा

नक्रूप५ वणहननं कपाश्च वणस्यापि नरासंतोषापादकत्वादपि नरावणग्रहणमनर्थकमिति

हंकनीयं। रामणराम रामरमणमिति पाठे रमयतीति रमणः सुचूनदंतप्रकृतिक टावंता

द्रमणशब्दात्स्वार्थे प्रज्ञाद्यणि आदिवृद्धौ ङीपि च रामणीशब्दो बोध्यः। नंद्यादित्वप्रत्ययां

तात्प्रज्ञाद्यणि गौरादित्वान्ङीपि रामणीति वा बोध्यं। तथा च रामणी ज्ञानकीयस्येति बहु

व्रीहिः। रामणीशब्दो स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावो बोध्यः। रामणरामः स चासौ रामश्च र

मणरामरामः तेन रमणमित्यर्थः। अत्र च रामपदमनर्थकमिति शंका चेतिबोध्यं॥१॥ श्रीः

भवेतांभवतांभूत्यै पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ वाहीकृतमहाधेनुगणाधिपविनायकौ ॥ १० ॥ पार्वती
पश्चरमेश्वरश्चतौ शिवविरूढ इत्यर्थः । महाधेनुगणाधिपः नंदी । विनायकः पक्षीन्द्रः गरुड इत्य
र्थः तौवाहीकृतौ याभ्यां ताविल्यर्थः ॥ १० ॥ एकबालेनरामेणरावणस्यरणेशिरः ॥ मंदारकुसुमा
सक्तस्रंगमाला विराजितं ॥ ११ ॥ आलावि । लुञ्छेदने । छेदितमित्यर्थः ॥ ११ ॥ कदावियोगोरथ
पादनाम्नोः कोदेवराड्दुर्गाभ्यतिकेनवन्हिः ॥ मनोभवः किंकृतईश्वरेणतत्रोब्धिजोजाः सलिले
नदग्धः ॥ १२ ॥ अंतर्लापिकेयं । यथाक्रमं प्रश्नचतुष्कस्योत्तराणिरत्नाविस्यादि ॥ १२ ॥ प्रश्नार्थे
किंपदंप्रोक्तंनरंसंबोधयाधुना ॥ भगवान्कोजगत्स्वामी कोवागायतिकिंनरः ॥ १३ ॥ अंतर्ला
पिकेयं ॥ चतुर्णां प्रश्नानांयथाक्रममुत्तराणि किंन्नर इति । यथा । किं । नः । अः । किंन्नरः ॥ १३ ॥
आपादलंबिनी माला कंठेरामस्यसीतया ॥ भ्रमंतिपंडिताः सर्वेसमस्ते पिक्रियापदे ॥ १४ ॥
अत्रसमस्तेपिइदमेवक्रियापदंअस्मिन्समस्ते पीतिक्रियापदेसात्सात्ससपि सर्वेपंडिताः भ्रमं

वासनावासुदेवस्य वासितं भुवनत्रयं॥ सर्वभूतनिवासीनां वासुदेव नमोस्तुते॥१५॥ अस्यार्थः हे अंब हे आ
सुदे आ समंतात्सुखुं ददातीति आसुदा तत्संबुद्धौ हे आसुदे ते तुभ्यं नमः। अस्तु। यतः हे असुदे असून् प्राणा
न् ददातीति असुदा तत्संबुद्धौ हे असुदे वर देवर दे त्वं भुवनत्रयं अवसि। कया वासनां। वासः आधारः स
एव नोः नया वासनावा। उक्तं हि। कल्पांते नौ रूपः परमात्मा सन्सः हरिः पृथ्वीं आरुह्य अनाधारितं विश्वं
रक्षति। किंभूतं भुवनत्रयं अवासितं। निवासार्थ काइ सत्वे वसत्यस्मिन्निति सधिकरणे क्तिपि वा इति रू
पं। न वाः अवाः अनाधारे तं इतं प्राप्तं इति अवासितं। इतो जाताद्यर्थे। किंभूता त्वं। सर्वभूतनिवासीना।
सर्वभूतेषु निवसनं सर्वभूतनिवासी ईश्वरः स इनो भर्ता यस्याः सा सर्वभूतनिवासीना। इनः स्वामिनि
सूर्ये चेत्स मरः। इति भवानी पक्षे। वासनेति। हे अंबा सुदेव। अंबायाः असून् प्राणान्दीव्यति क्रीड
यति मोदयतीति वा। अंतर्भावितण्यर्थक दीव्यतेः पचाद्यच्स्वरूपं तत्संबुद्धौ हे वासुदेव पार्वती प्राणना
थ तेहनि त्वया भुवनत्रयं अवासितं रक्षितं। कथं भूतं भुवनत्रयं। वासना वासुवा। वासनापदेन

तद्विशिष्टा जीवाः ते च संत्यस्मिन्निति अधिकरणेऽण् बोध्यः। संसारिप्राणिषु रक्षमित्यर्थः। शास
योरभेदात् हे शर्व। हे भूतनिवासीन। भूतेषु निवसतेइति भूतनिवासीन दधिष्ठात्री देवतान स्याः
इनः स्वामी तत्संबुद्धौ हे भूतनिवासीन ते तुभ्यं नमः अस्तु। एकत्र त्वबुद्धिश्चेति नियमः। दे द्वितीया
द्विवचनं अविधाशाने अवस्ति। त्वं सगुणो निर्गुणो पीत्यर्थः। इति शंभुपक्षे। वासनेति। हे अंबासुदे
वपूर्ववद्व्याख्येयं। हे अंबासुत। अंबायाः आत्मजे प्रसवतीति अंबासुतः। हे पार्वतीपुत्र। हे ए।
हे कामरूप। हे सर्वभृत। शासयोरभेदात् सर्वोत्तम। हे निवासीन। निवे मूषके आस्ते स तत्संबो
धनं। अथवा। सरंतीति सर्वाः ते च ते भूताश्च सर्वभूताः सर्वभूतानां निवः मूषकः अस्मि आसीनः
तत्संबुद्धिः हे मूषकवाहन मामिति शेषः। अव। तुभ्यं नमोस्तु। चयनः स्व यावासना सुभुवनत्र
यं रक्षितं। अथच देशवसीति सर्वत्र बोध्यं इति गणेशपक्षे। वासनेति। हे वासुदेव हे ए। कमनी
यरूपत्वात् सर्वमनोरथपूरकत्वाद्वा कामरूप। हे सर्व शासयोरभेदात् हे शंकररूप ते तुभ्यं नमोस्तु।

अतस्त्वं ईन्नां कामानां वासनाः अभिलाषाः तान् स्यति नाशय। अथवा अथवा शब्दः समुच्चय
रक्षस्वेत्यर्थः। पतितोहमसुन्। नस्तुते स्वसुरन् अपलेरहितः असामर्थ्यवान् एकल इति यावत्।
किंभूतस्त्वं। भूतनिवासी। भूतेषु निवसते अंतर्यामित्वेनेति सः किंच त्वया भुवनत्रयं वासि
तं। उत्पादितं। कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थोसीत्यर्थः। यद्वा। हे सर्वभूतनिवासीनां व। सर्वभू
तं यस्मिन् तत् सर्वभूतमुदकमिति पुराणप्रसिद्धिः। तत्र निवसते चंद्रः अब्धिपुत्रत्वात्। स
र्वभूतन्निवासी च इनश्चागोऽम्बेन त्रेयस्या सौ सर्वभूतनिवासीनां वः तत्संबुद्धौ। अग्रेसर्वेऽप्याग
वत्। अथवा त्वं सर्वभूतनिवासी। सर्वभूतेषु जलराशौ निवसते शयनेनेन मः। अग्रे प्राग्वत्।
इति विद्युपक्षे। वासनेति। हे अंबमान रूप हे इन सूर्य। हे वासुदेव। आ समंतात् सुष्ठु दीप्यति
प्रकाशते हे देदीप्यमान हे वासुदेव। अस्यते क्षिप्यते कालरूपो मार्गेयिन सः। अस्तरथः तेन
दीप्यति क्रीडते सत पश्यति त्वं संबुद्धिः नेनुष्यं नमोस्तु। अतस्त्वं मे वासनाः विषयवासनाः अस्य।

१६

नारायण। त्वया भुवनत्रयं वासितं रक्षितं। त्वं सर्वभूतनिवासी ओतप्रोतरूपेण सर्वत्रास्थितिक
र्ता। यद्वा त्वं भुवनत्रयं वासितं उज्वलं अतिशुक्लीकुर्वन् असि। यत् भुवनत्रयं वासनेव विष्णुमाया
मयमित्यर्थः। यद्वा वास्त्रा स्नेहे नौ वा यतः कारणात्। भुवनत्रयं वासितं असि कुर्वन् असि। तस्माद्वासना
वावासः आधारः स एव नौः तया अधान् विधानं यस्य नारायण। अथवा हे वासनावाः। वासैः अभिला
षं वाति वांछति ददाति वा वासनावाः तत्संबोधनं त्वं अधारत् धिंधात्। अधादनिति स्त्रयीपक्षे। यद्वा।
सर्वपक्षे अर्थान्तरं यथासंभवं ऊह्यते। वासनेति। हे वासनावासुदेव वासना अभिलाषाः तान् वां
छित गृह्णन्ति ते वासनावाः तेषां असुदेवधनिनां प्राणेश भुवनत्रयं सितं स्वामी छदानेन उज्वलं कु
र्वन्नित्यर्थः। यद्वा ते विघ्नास्ते मां असुदेव निभ्रराज। यद्वा हे बईनां असुदेवलक्ष्मीनां प्राणेश नेत्वया
भुवनत्रयं वासितं अवितं। उक्तं च। उषितं वासुदेवेन क्षीराब्धौ क्रोधमूर्तिना। एकार्णवे हि लोकाब्धौ कू
र्मरूपेण चन्निधा। किंभूतस्य ते वासनावासुदेवस्येत्यादि। यद्वा हे वास वा वासयती निवासनः तत्सं

नां ४

बुद्धिः त्वं भुवनत्रयमरयालय। किंभूतं भुवनत्रय सर्वभूतनिवासि। सर्वाणि भूतानि निवसं
यस्मिन्तत् हे अस्तुदेव हे प्राणेश्वर ईनां कर्मादीनां वासितं ते वा मे नैतं कुरु हे वासुदेव नेतुभ्यं नमोऽ
स्तु। यद्वा अस्तुनेन केनस्तूयते ऽसो स्तुत्यस्तान स्तुन् अस्तुन् स्मे अस्तु। तं स्तोतुं अव्याय वसुभिः सु
ष्वेः दीव्यति वासुदेवः तत्संबोधनं वा हे वासुदेव। यद्वा वासुदेव शब्देन रूढ्या नाम तत्र भवतः तत्सं
बुद्धिरित्यादि यथासंभवमूह्यं॥१५॥ कृष्णेन नीयादशमी चरात्रौ ससप्तमी भूतदिवा च भद्रा॥ए
कादशी नक्तमनश्च तुर्थी शुक्लाष्टमी पूर्णदिवा च भद्रा।१६। अस्य व्याख्या॥ अत्र कश्चित्परमकारु
णिको मुनिः कंचन परं मदुःखितं पुरुषं दृष्ट्वा उपदिशति। हे शुक्ल सत्वं कृष्णे ओ च चर इत्यन्वयः।
शुक्लं शोकं लात्वा दत्ते स्वीकरोति स तथा शुक्लः। तत्संबुद्धिः हे संसारशोकयस्तत्वं कृष्णे देवकीनंदने
ओ शंभो च। उकारः शंभुरुच्यते इत्येकाक्षरः। सप्तमी एकवचनांतमेतत्। चर परिचर। सेवापरो भ
व हरिहरौ सेवस्वेत्यर्थः। कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षायां सप्तम्युभयत्र। नन्रूपायमज्ञात्वा सेवनं

२० युज्यतेऽतः सेवनोपायमाह ॥ विशेषेण किंभूतस्त्वं तृतीयादशमी। तृतीये पर्यायकाले सायाह्ने
ऽग्निसत्तृतीयादः। अत्तेः पचाद्यच्। शमोऽस्यास्तीति शमी नित्ययोगे इनिः। सदा शमोपेतः तृ
तीयादश्चासौ शमी च सः। पुनः किंभूतस्त्वं। चतुर्थी चतुर्थः पुरुषार्थो मोक्षाख्यः उपदेश्यत्वेन
यस्य स तथा। अत्र प्रसंगं सायाममिति। समुनिर्दुःखितं तं नामाशिषं प्रेरयति। हे प्रभु कृष्ण अत्र अष्टमी
भद्रा भद्रा भवतु। अत्र अस्मिन् हरिहरभजनविषये अष्ट अष्ट संख्या पूरिका भद्रा भद्राख्या
भगवतो विष्णोः शक्तिः भद्रा रक्षदात्री भवतु। अस्तु। स्वःश्रेयसं शिवं भद्रमित्यमरः। भगव
तोऽत्यपेरात्यः तवेत्यर्थो द्योत्यं। किंभूता भद्रा सप्तमी गम्यमानदिवा सप्तमीवासो भूस्थनक्षत्रे वैकुं
ठाख्यायां भुवि उत्ताश्रोता थोऽस्तुतिः यस्याः सा। भानुरिमनेह लंतादपि गप्रभवत्येव। दिवशब्दो
ऽपर्यन्तोऽस्ति दिवमिति अदंत पक्षे दिवु क्रीडाद्यावित्ति धातोरिगुपधलक्षणे दंत [illegible] पक्षे
दिवेर्डिविरित्युणादिसूत्रेणोणादिको डिविः। पुनः किंभूतात्मनः दिवाद्यो स्वर्गोऽस्य यातथा भूताः स्वर्गवा

आयुष्यं कमलासनो वितरतादारोग्यमीशस्त्विषां ऐश्वर्यं गिरिकन्यकासहचरः साम्राज्यमाख
ण्डलः ॥ नीतिं दानवदेशिको निपुणतां वाक्येषु वाग्देवता पुण्यश्लोकमनेकमन्त्र भगवान्लु
क्ष्मीपतिस्ते चिरं ॥१७॥ अस्यार्थः अत्र श्लोके येउक्त देवास्ते वः युष्मान् प्रति आयुष्यादीनि
दिशंतु ददंतु। ते के। कमलमेव आसनं यस्य सः कमलासनः आयुष्यं वितरतादित्यन्वयः।
आशीर्वादश्च। सर्वेषु देवेषु सत्सु ब्रह्मण एवायुर्देयमिति को नियम इति चेद् सत्यैव नियमः। त
था च ब्रह्मांडपुराणे। आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च। पंचैतानि विलिख्यंते गर्भस्थ
स्यैव देहिनः। अतोयं नियमः। अथ च आरोग्याभावे आयुषो वैयर्थ्यादारोग्यसाधनमाह।
त्विषां कांतीनामीशः सूर्यः आरोग्यं वितरतात्। सूर्यस्य आरोग्यप्रदातृत्वे आदित्यपुराणे
वचनं। आरोग्यं भास्करादिच्छेदिति। ऐश्वर्याभावे द्वयोरपि वैयर्थ्यमाशंक्याह। गिरिकन्य
कासहचरः शिवः ऐश्वर्यं वि०। अत्र लिंगपुराणे वचनं। यद्वारे मत्तमातंगा वायुवेगास्तुरंग

२९ माः। पूर्णेन्दुवदनानार्थः शिवपूजाविधेः फलमिति। सत्यप्येवं त्रिके साम्राज्याभ्युदेवात्रिकस्याप्य
किंचित्करत्वमाशंक्याह। आखंडलः इंद्रः साम्राज्यं वित्त०। शास्त्रियश्वान्तपारगः सम्राडित्यमरः।
नीत्यभावे सर्वेषां तु धुत्वमाशंक्य नीतिसाधनमाह। दानवदेशिकः शुक्रः नीतिं०। अत्र वचनं नी
तितंत्रे। अविनीतस्य या लक्ष्मीः सा चिरं नैव तिष्ठति। मर्कटस्य गले बद्धा मालेवोत्फुल्लमल्लिकेति।
वाक्पने पुण्याभावे उक्तानां वैयर्थ्यात्तदाह। वाग्देवता सरस्वती वाक्ये पुनिपुणतां वित्त०। अत्र
वचनं नीतिशास्त्रे। केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं
नालंकृता मूर्धजाः। वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते क्षीयन्ते खलु भूषणानि
सततं वाग्भूषणं भूषणमिति। कीर्त्यभावे अस्यापि वैयर्थ्यात्कीर्तिसाधनमाह। लक्ष्मीपतिस्ते
चिरं अनेकं पुण्यश्लोकं पुण्यकीर्तिं वितरतात्। अत्र वचनं भारते। इमं स्तवमधीयानः श्रद्धा
भक्तिसमन्वितः। युज्येतात्मसुखक्षान्तिश्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिरिति॥१७॥ आलानितेषा०

खाटी घासिपहेले पापउ वडीसों रोउ भाजी जाणो यद्धक्तो आनिमेषि वा कुलचणा ध्यायंति यां
योगिनः ॥ कालभील करालभुखल महादेवसें द्रुमंथार्थिनी सासात्स्य रसान्तवाघस्तनयेस्ता
त्कर्णमोधीचिरं ॥१८॥ अस्यार्थः। सा कर्णमोदीचा मुंगत वा पक्षतयेयापनाशाय स्तात् अस्तु। किंभू
ता सा। सात्स्यरसा। अस्त्यती त्सत्त्वः क्रोधकारी घोरसः रौद्रः तेन सहिता। अतएव पुनः किं० का
लेति। कालाः कृष्णसर्पाः तद्वत् अभालाः भीषणाः करालाः अतिरौद्राः भुवि खलाः दुर्जनाः येम
हादेवसंज्ञाः तेषां मंथो मंथनं तमर्थयति तच्छीला। सा का। यां योगिनः ध्यायंति। कीदृशाः योगिनः
कुलचणाः कुलेन विनाः ख्याताः कुलचणाः। तेन विज्ञ इति चणप्। वा किंच। यद्भक्तो गणः अनिमे
षीव भस्तीति शेषः। यस्याः भक्तः सेवकः गणः यत्प्रसादाद्देववदिव भवतीत्यर्थः। किंभूतः खाटी
ति खेआकारो आटो अटनं न घस्तीस्यो ति खाटी इष्ठयाभ अगतीति तथा। एतेन अहरह र्मनु
ष्याणामशनम्पिवतीति श्रुतस्तुक्तमनुष्यधर्मत्वनिरासः। पुनः पलेहः पले आमिषे इहास्पृहा यस्य सः

२२ पुनः पापडः पापं लुनोतीति अन्येपीति डः। डलयोरैक्यं। अत एव वडी बवयोर्डलयोश्चैक्यात् बली।
बलमस्यास्तीति बली। पुनः इस्वारोडभाजी इक्षयारोडं रलयोर्डलयोश्चैक्यात् लोलं चलं मनो भजत इति
तथा इधारीत्यादि वडीत्वं तत्कर्मधारयः।।१८।। सुहृदराउ पलाशलिमेखलन दाक घोरजान्विभ्रती
हजादेभरडीननीलजसभा नागीच पाता तुगा। खाधा सावज कालियोरिहरिणा बाधैः समंपीडिता
मा मो धो धरचाघवारणपदं मंदाकिनी वः क्रियात्।।१९।। हे सुहृदाराः सुतरामुदाराः। असौ मंदाकिनी वः
युष्माकं हृदीति शेषः। अघवारणपदं। अघवारणे विभुः तस्य पदं चरणं यद्वा स्थितिं क्रियात् कुर्यात्
यद्वा वः अघवारणसमर्थं कुर्यात्। कीदृशी। उपलानि महान्ति ग्रावाणि तेषामालिः पंक्तिः सैव मेखला काञ्चीयस्या
स्तद्विधा तटी भुर्युर्यस्याः सा तथा। पुनः। कघोटजान्विभ्रती कं घे जलं प्रायदेशे उटजान् पर्णशालाः बिभ्रा
णा। पुं० हृता सर्वतः पावना। पुं० रेभरडी ननीलजसभा। रेभं अंभः शब्दं रातीति अंगीकरोतीति रेभरा सशब्दा
सुरवरेत्यादिवत्। ईदृशी डीना पूर्ववत्। लीना एकतां गता नीलजानां नीडजानां पक्षिणां रथहंसचक्रवाकादी

सभा परिषत् यस्यां सा ॥ पुनः॰ खाद्देवरादधः मर्त्यलोके विद्यमाना भागीरथीत्यर्थः ॥ पु॰ नागी व पन्नगी वपा
तालगा भोगवतीत्यर्थः ॥ अजस्य कालिया रिश्च हरिणव्याधश्च तैश्च त्न विष्णुमहादेवैः समं सहैव युगपत् पीडि
ताम्रवगाहेत्यर्थः ॥ पु॰ मीयत इति मानमा अमानमपरिछेद्येत्यर्थः ॥ पुनः॰ अमोघो घरवा अमोघो मोक्षफल
प्रदः ओघरवः प्रवाहरयो यस्याः सेत्यर्थः ॥ २९ ॥ येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो यो गंगां
च दधेऽधकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः ॥ यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः सोव्याद्दिष्टभु
जंगहारवलयस्त्वां सर्वदो माधवः ॥ ३० ॥ अस्यार्थः ॥ स उमाधवः पार्वतीपतिः त्वां सर्वदा अव्यात् । रक्षतु ॥
सकः ध्वस्तमनोभवेन दग्धकंदर्पेण येन पुरा त्रिपुरवधे बलिंजितवानिति बलिजित् विष्णुः तस्य कायः
देहः अस्त्रीकृतः अनस्त्रं अस्त्रं संपादित इत्यस्त्रीकृतः शरः कृत इति यावत् । उक्तं च महिम्नि । रथः चरणापा
णिःशर इति । यो गंगां दधे च । किंभूतः । अंधकक्षयकरः अंधकस्य दैत्यविशेषस्य अंतकरः यो बर्हिपत्र
प्रियः । बर्ही मयूरः पत्रं वाहनं यस्य स स्कंदः प्रियो यस्य सः । यस्य च अमराः देवाः इति स्तुत्यं ईड्यं नामा
हुः ।

45

२३ इतीति किं। शशिमच्छिरोहर इति शशामस्त्स चंद्रकलं शिरो यस्य तादृशश्चासौ हरश्चेत्यर्थः। हारश्च वलयानि
च हारवलयानि दृष्टा श्वेते भुजंगाश्च इष्टभुजंगाः त एव हारवलयानि यस्यासौ। यद्वा इष्टानि भुजंगरूपहार
वलयानि यस्यासौ इति शिवपक्षे। सर्वं ददातीति सर्वदः समाधवः लक्ष्मीपतिस्त्वामव्यात्। सकः। भवेनसत्ता
मात्रधृतविग्रहेण येन अनः शकटं तदाकारदैत्यस्वरूपं ध्वस्तं ध्वस्तं नाशितं। अनः शकटे भात्तरिच्चेत्यभिधाना
त्। यद्वा भवेन घोरसंसारसागरमोक्षेण कर्मानुसारेण। यद्वा अभवेन न भवो जन्म यस्य तेन स्वेच्छाधृतवि
ग्रहेण। येन च अमृतविभागार्थं लक्ष्मी अमृतार्थं वा बलिजित् कायः स्वदेहः स्त्री कृतः स्त्रीभावं प्रापितः। य
श्च अगं गोवर्धनं गां च पृथ्वीं दधे किंभूतः अंधेर्गाधे के जले क्षयं गृहं करोतीति सः। अंधमगाधं कं जलं क्षयं
गृहमित्यनेकार्थमंजरी। सागरजलशायीत्यर्थः। यस्य च अमरः स्तुत्यं नाम शशिमच्छिरोहर इति प्राकृः
शशिनं चंद्रं मथ्नाती धीयते इति शशिमतः राहुः तच्छिरोहर इत्यर्थः। पु०। इष्टभुजंगहा। भुजंगं हंतीति
भुजंगहा गरुडः स इष्टः प्रियो यस्येत्यर्थः। पु०। आरवयेलः। आरं सुदर्शनं वलयं यस्यैव सः। यद्वा रवल

रेनबाणी=२

रवेपरश्रुत्मणिलयोयस्येत्यर्थइतिविष्णुपक्षे ॥२०॥ गोकर्णराडाभरणंयदीयं यऊव्यहव्यादजमाददाह।

कुंभेनचूडामणिरौ दिगंतांत्यायादपायादुरगात्मजार्धः ॥२१॥ सः ३: शिवः कुंभर णीरश्रा दिगंताद्दिगंतमभि

व्याप्य अपायात्नाशात्पायात्। सकः यदीयमाभरणंभूषणंगोकर्णराट्। गावोनेत्राण्येवकर्णाये

षांतेगोकर्णाः सर्पाः तेषांराट्स्वामीवासुकिः। यऊव्यहव्यादजमाददाह। गव्यमेवहव्यंतदत्तीतिग

व्यहव्यात्। वह्निः। यस्यशिवस्यगव्यहव्यात्तृतीयनेत्राग्निः। अथवागविनेत्रेभवःगव्यः सचा

सोहव्याश्चेतिवा॥ अजं। आत्वासुदेवात्जातः अजःतंअजं। अकारोवासुदेवःस्यादित्येकाक्षरः। म

दनंआददाहभस्मीचकारेत्यर्थः। किंभूतः। येनचूडामणिः। भानांदीप्तीनांइनः स्वामीचंद्रः सःचू

डामणिः मुकुटरत्नंयस्यसः। पुनः अगात्मजार्धः। अगात्मजाया: अर्धंयस्यसः। चूडामणिरेनवा

णीतिपाठे कीदृशः ३:। एनविष्णुनाबाणीबाणः बाणः अस्यास्तीतिबाणी। धान्येनधनीतिवत्।

बवयोरभेदाद्बाणवानित्यर्थः ॥२१॥ गोरीक्षणंभूधरजाहिनाथः पत्रंहतीयंदयितोपवीतं। यस्या

बुरांद्वादशलोचनारव्यःकाष्ठासुतःपातुसदाशिवोवः॥२२॥

२८ स सदाशिवः वः युष्मान् पातु। सकः। यस्य गौर्नंदिकेश्वरः पत्रं वाहनं। यस्य वेसलां मतीयं। यस्य भूध
रजा पार्वती दयिता प्रिया। यस्य अहिनाथः शेषः उपवीतं। यस्यांबरं वस्त्रं काष्ठा दिक्। यस्य छाद्दशलो
चनाख्यः कुमारः सुत इत्यर्थः॥२२॥ निर्धूतकायरूपः परश्चिदुपरितः सुधुपास्यो द्विरदोलुपतांत
स्थो व्यस्ताघो भवहितनसतिः सर्वमुर्वीध्रजेशः॥ वादिशासावितोत्कास्यपतर पदुसहितो मध्वरिस्तू
यमानो याव वंशः ख्लव पातु राजन् शुभनिधिनिकरो लाकृतिर्लूनसर्वः॥२३॥ उर्वीध्रजेशः सुधुपा
स्यो वः पातु। उर्वीधरती रूपवीधिः हिमालयः तज्जा पार्वती तस्याः ईशः शिवः तदभिन्नः सुधुपा
स्य शब्द इत्यर्थः। तत्रादेशाबस्पस्ले। निर्धूतकायरूपः। निर्धूतः दूरीकृतः इकये नासो निर्धूतका
असंदेहा यार्थान्तरानुरोधेनजश्वंन। सचासौ आयश्च ग्रद्धिवदर्थमात्रिकः आगतो वाय इत्यर्थः
तस्यरूपं यत्र इत्यर्थः। पु०। परेति। परं त्वेतत् चित्रचराचितल्लद्रूपः उः सपरतो यस्मिन् सः। पु०।
द्विरदः छोदकारो भारातिगण्हातिसः। पु०। अलुप्तांतस्थः नलुप्तः अंतस्थः यण्यत्र सः। पु०।

अन्यदा धाव्यवाहितवसतिः॥ स्तात् दकारात् आघश्चासावुश्चा घोः दा अन्य श्चासो दा घो श्चान्य दा धोत
स्यव्यवहितावसतिर्यत्र॥ कवर्ग पाठे अनय इत्सुभाभ्यां अनचिचव णोम य इत्येकदेशानुकरणं ताभ्यां
तत्र्र द्वित्तिभ्यां दितं खंडितं दं यतेः कर्मणि कोवा कुलकात्॥ अधंपापं येन सः॥ अत एव शास्त्रान्वितः सु
प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुक् भवतीति भाष्यं॥ संगच्छते॥ पु॰ एवं विद्यमानस्य ओर्व्यवहितावसतिर्य
स्मिन्स॥ शिवयक्षेतु॥ निर्धूतं भस्मीकृतं इः कामः तस्य शरीररूपं येन सः॥ पु॰ परचितः॥ उत्कृष्टचिद्रू
पः॥ उपद्रुतः शांतः॥ द्वौ दारा उमा गंगा रूपा यस्यासौ॥ पु॰॥ अलुप्ताः अच्छिन्नाः अंतस्थाः अंतर्निष्ठा ये
न सः॥ पु॰॥ अन्यं अनलानिंष्ठं धातिखंडयतीत्यन्यदः स चासावाघश्च सः॥ पु॰॥ पुश्च वश्च तयोः समाहा
रः एवं काशीगंगेतयोरव्यवहितावसतिर्यस्येति बोध्यं॥ वः पातु॥॥ तत्रादौ अयोगपक्षे॥ किंभूतः मध्व
रिः॥ वादेशो वासाविनः हरीकृतः उत् उकारो येन सः॥ किंभूतो धात्रंशः॥ कस्थिरपद महितः केत्र स्थाणि
त बोधके धातुशब्दे आदेशरूपे णानिष्ठतीति ताढ़न्तो योरः तस्य यत्पदं शोभानयामाहितम् हर्जितः॥ किं

49

हरीकृतः

२५ किंभूतो लाकृतिः। लूनदुर्वः। तेन तु नः दुर्वो लुप्ता बोध्यास्मिन् सः। अत एव स्तूयमानसंशुभनिधिनिक
रस्वांत्रितयविशेषणं। विष्णुपक्षे तु। वाः वायुः तस्यादेशः आज्ञा नयाः आसमंतात्सावितारौ येन
सः। पु०। स्थिरपदं वैकुंठः तेन महितः पूजितः। पु०। स्तूयमानः। पु०। धात्रंशः। धाता अंशो यस्य सः
पु०। शुभनिधिनिकरः। पु०। लाकृतिः। लस्य सुखस्य आकृतिः। लिवा तेलवने लः स्यात् ल्हादने च प्रकी
र्तित इति अनेकार्थात्। पु०। लूनदुर्वः। लूनो दुर्वो येन सः। पु०। कात्रादग्धानंजलं ब्रस्मकमंडलुस्थं इ
ति बोध्यं ॥२३॥ कस्यालंकरभूषणं गिरिसुतानुष्टा च किंयघतिश्वरः केन हता श्च वीर रघुणा संबोध
नं किं गिरेः ॥ नागर्या सुरतावसानसमये बंदं किमुक्तं वचो वर्णाद्यंतिम योगलोपरचनां छेत्वा सुधीः क
थ्यतां ॥२४॥ बाहिर्लापिकेयं ॥ अर्थः स्पष्टः। चंद्रः। वाचं। गवा। नग। नन। अथार्थांतरमुच्यते। हे राज
न् कस्य ब्रह्मणः सुता सरस्वती तुष्टा सती ते गिरिवाचि अलमस्तु। तथा हे राजन्। नगं चंति ते नांचः
पर्वताः तेषामरिः इंद्रः तस्य आज्ञा अतिशयिनी सुः शोभना रतिः प्रीतिर्यस्मिन्। नानाहविःप्रदानादिति

(भा

।तस्मिन्केन अस्मरणातुल्यं संबोध्यते आज्ञाप्यते येन तत्संबोधनं उपदेशरूपं आज्ञावाक्यमित्यर्थः।सक-
मतवेदोक्त ज्ञानदातृं।किमव्ययं चार्थं।अव्ययानामनेकार्थात्।किंपरं।वीर रघुणरामेण मंदं सविनयं
गिरावाण्या उक्तं वचः।यच्छतीति यच्छन्।तस्मिन्।रामवत्सत्यवादिनि।विशेषणद्वयेन सकलमतातत्वं
सत्यवक्तृत्वं चोक्तं।ईश्वरो लक्ष्मीकरभक्षणं त्राणं किमपरं ई: लक्ष्मी: रत्नं सर्वोत्कर्षेण अस्तु।तथाहे राजन्।
तवहतः संग्रामं प्राप्तः अथवा क्षतः शूरः।सनं तिभिदं प्राप्नुवंति ते सनाः तएव सानाः तसानानां समयः प्रसं-
गो यस्मिन्नित्यर्थः।यद्वास्यं तिबाणान् क्षिपंतीति ते असाः आनसंति कुटिला भवंति युद्धोपयोगि गति विशे-
षेण त्यर्था धुरंधुग स्पष्टि शास्त्रे आनसाः तत्सचुरः तस्मिन् संग्रामे इत्यर्थः।यद्वा।अश्वसनं तिशास्त्रेण शत्रुं
छिधाकुर्वंतीति ते वा समय इति सर्ववत्।वर्णानां ब्राह्मणादीनां आदौ ब्राह्मणक्षत्रियौ तयोरंतिमः क्षत्रि-
यः तस्मिन् योगः व्युत्पत्तिः अर्थात्क्षत्रियशब्दस्य तस्य लोपो नाशः तस्य रचनात स्यां अनुद्धिः तथा बुधैः
समं किं अपि तु नेत्यर्थः।तेष्व उत्कृष्टमपि संग्रामात्परावृत्ते मम परलोकहानिः स्यादिति बुध्यानराः

२६ मुखोनभवतीतिभावः। यद्वा। तेभ्य्ररः अवसानसमये हतः सन् रघुणा सह केन सलिलसंबोधनं चेतानां अमं दं स्फुटतरं उक्तं योग्यं रणस्त्रोकं वचोनयघुति किं तु स्वधर्मनिष्ठ शौर्य मत्तत्वात्सकलजगदुपादानभूतः। सर्वेभ्यः सर्वंददातीददातीत्यर्थः। वर्णो धातिमेत्यस्य व्याख्यांतरमपि॥२४॥ केष्टा मानगआयुक्ता वाचौवीश्वगाः रगोजमौः॥ शंबोदद लुका जेशावेदेला स्वर्धुनी धराः॥२५॥ अस्यार्थः। काजेशाः। ब्रह्मविष्णुशिवाः। वः। कष्टेतिदर्शं। सुखं। ददलु। किंभूताः। केष्टा। सरस्वती। मा। रमा। नगजा। गिरिजा च। ताभिः यथाक्रमं युक्ताः। पु०। वाचेति। वाचौ हंसः। वीश्वरः। खगेश्वरः। गरुडः इत्यर्थः। सच। गोजो वृषभश्च। ते गच्छंतीति तथा। पु०। वेदेलेति॥ वेदाश्च इला च स्वर्धुनी च ता धरंतितथा॥२५॥ सुरारि रिपुभृत्यस्य पितास्य च वाहनं॥ अंत्याक्षरेणहीनस्यतस्य कांता स्थिराऽस्तु व॥२६॥ सुरारिः। रावणः। तस्य अरिः। श्रीरामः। तस्य भृत्यः सेवको हनुमान्। तस्य पिता वायुः। तस्य वाहनं हरिणः। तस्य अंत्याक्षरेण हीनस्य। णकारस्य हरेरित्यर्थः। कांता लक्ष्मीः। तद्रूपात्वं हे देवि मजे है। स्थिराऽस्तु वेत्यर्थः॥२६॥ श्रीमल्लुलिंगनपाहि मां॥ छ॥ ॥श्रीगा

उत्तमवल्लीरिपुजा सा कन्या यस्य वल्लभा ॥ तस्य हाररिपुस्वामी तस्य कांता स्थिरा भव ॥२७॥ हे देवि त्वम
द्रेहे स्थिरा भव। किंभूता त्वं। उत्तमवल्ली। नागवल्ली। तस्याः रिपुः हिमालयः। तस्य कन्या पार्वती। सा यस्य
शिवस्य वल्लभा। तस्य हारः। सर्पः। तस्य रिपुः। गरुडः। तस्य स्वामी। श्रीकृष्णः। तस्य कांता ॥२८॥ आसा
दयति यद्रूपं करेणुः करऐर्विना। तत्ते कमलपत्राक्ष भवत्वक्षय्यमेव हि ॥२९॥ हे कमलपत्राक्ष राजन्
तत्स्वरूपं ते तव अक्षय्यमेव हि भवतु ॥ तत् किं। करेणुः। करऐः। ककार रकार ऐकारैः विना यद्रूपमा
सादयति। आयुरित्यर्थः ॥२९॥ घनघनाघनकांतिघनाघनुत् दनुजपुंजमिनात्रिजगुर्विगः ॥ सक
मलोपि नलोऽर्धसमं क्रियामिह विलोकयितुं च सकर्तृकां ॥२९॥ अः विष्णुः। रामावतारे कृष्णावतारे
वा दनुजपुंजं दैत्यनिचयं। आपिनट्। चूर्णितवान्। पिष्लृ संचूर्णने। किंभूतः अः। घनेति। घनः सांद्रः स
चासौ घनाघनो मेघः तद्वत्कांतिर्यस्य मेघश्याम इत्यर्थः। स चासौ घनं निबिडं अघं पापं नुदति नाशयति सः।
पुं० इनः सूर्यः अत्रिजः चंद्रः तावेव नगौ वो नेत्रे यस्य सः। पुं० विना गरुडेन गच्छति सः। पुं० स कमलः। स लक्ष्मीकः।
अत्र श्लोके सकर्तृकां कर्तृसहितां क्रियां विलोकयितुं ह्यातुं अर्धसमं अर्धं वर्षं ददामीति

२८ अपूर्वोयंमयादृष्टः कांतेकमललोचने॥ णोतरं यो विजानाति विद्वानेवन संशयः॥२९॥ हेकमललो
चनेमयाकांतेणोतरं यस्यां तेककारः अंतरं मध्येणोशब्दः तादृशः अपूर्वः अकारः पूर्वोयस्य सः दृष्टः
अशोकइत्यर्थः। एवंयो विजानाति सएवविद्वान्नसंशयः इत्यर्थः॥३०॥ संध्यावंदनवेलायांनटाकं शुद्धि
जोत्तमैः॥ अत्रक्रियापदंगुप्तंमर्यादादशवार्षिकी॥३१॥ हेद्विजोत्तम त्वंनटाकं संध्यावंदनवेलायां रेः ग
घ। इएगतो। अत्र एरितिक्रियापदंगुप्तं॥३१॥ बिंबाकारंसुधाधारं कांतावदनपंकजं॥ अत्र क्रियाप
दंगुप्तंमर्यादादशवार्षिकी॥३२॥ अत्र दशेतिक्रियापदंगुप्तं। चुंबस्वेत्यर्थः। अन्यत्स्पष्टं॥३२॥ अर्जुनां
ते वरारोहे श्रीमांतेच वराननेः॥ पांडवैः सह योस्थत्वंरक्षणीयो धनंजयः॥३३। हेवरारोहे वराननेमया
पांडवैः सह योस्थयंत्वया अर्जुनोदनसः नदंते पीमारात्रिः नदंतेच सायं प्रातरित्यर्थः। धनंजयो
वन्हीरक्षणीय इत्यर्थः॥३३॥ देवराजोमयादृष्टो वारिवारणमस्तके॥ अर्कसोमोभक्षयित्वा विषंपी
त्वाक्षयंगता॥३४॥ हेदेवर। मया। वारिवारणं सेतुः तन्मस्तके अजा दृष्टा सा चकथं भूता। अर्कसोमो। अ

प्रसिद्धः। सोमोषक्षुल्लवृक्षः। नो भक्षयित्वा क्षयं सदनं गता। देवराजो मया इति भक्षयित्वार्कपत्राणि इति
च पाठे दृष्टः गतः इत्यत्रापि पुंस्त्वं तदाध्येवं ज्ञापनीयं। मया वारिवारणमस्तके से तु मस्तके दृष्टः देवराजः
मेघः अर्कपत्राणि भक्षयित्वा विषं जलं पीत्वा क्षयं गत इति चित्रमित्यर्थः॥ ३७॥ विष्टपर्णं किं कुचमं
डलानां कीदृक्‌ कुमाचांद्रमसी कुतोऽभ्रा॥ सीताकथं रोति दशास्यनीता हारा महादेवरतालमालः॥ ३८॥
अंतर्लापिकेयं। अर्थः स्पष्टः। विष्टपर्णं कुचमंडलानां किमिति प्रश्ने। हाराः इत्युत्तरं। उमा कीदृशीति प्र
श्ने। महादेवरता इत्युत्तरं। चांद्रमसी भा कुत इति प्रश्ने। नमाल इत्युत्तरं। नमाशब्दो रात्रिवाचकः। अत्र
नमाल इति पंचम्यंतत्वसिद्धिः। दशास्यनीता सीता कथं रोतीति प्रश्ने। हा राम हा देवर ताल मातः इत्युत्तरं।
हा इति खेदे। हा राम। हा देवर लक्ष्मण। तात। जनक। मातः इति जनन्याः संबोधनं॥ ३८॥ अन्य स्त्रीस्प
हयालवो जगति के पञ्च्यामगम्याश्च के को धातुर्दर्शने समयत्र मनुजैः का प्रार्थ्यते सर्वदा॥ दृष्ट्वैवं यवने
श्वरेण वपुरेव मानिनां कामिनीमित्रं प्राह किमादरेण सहसा यारानदी दंस्कुमा॥ ३९॥ अंतर्लापिकेयं भण्यते।

×मिथावहूलदिवसतुल्यामे नयाहमाशालो =

२८ आरः। नदी। दंतरुदशने। मा। ततः समग्रं। यौरा। नदीदं। शुभ्रां॥३६॥ जंबूफलानिपक्कानिगत्वागत्वाव
नंवनं॥ वीक्षातः कथितोप्यर्थोसिवद्भिर्नविगम्यते॥३७॥ वीपक्षिणी। क्षातः। अतः। क्षाअदने। अन्यत्र
स्पष्टं॥३८॥ अहंशूलाजनपदाः शिवः शूलाश्चतुष्पथाः॥ केशाः शूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यंति कलौ युगे।
३९। अहं मन्नं शिवा वेदा ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः। केशाः शूला इति प्रोक्ताः शूलं विक्रय उच्यते इत्यर्थः।
३९। पुंसः संबोधनं किं विदधाति करिणां केरुचो ऽग्नेर्हि बुत्किं का शून्या ते रिपुलां सेने वरनरकं को वधो
ग्रामकं किं। केवाव र्षासु नस्पुर्बिसमिवहरिणा किं विदद्भेन खाग्रे खं धाकेको विसर्पनूवि घट यातित
स्तून नर्मदावारिधूरः॥३१॥ अंतर्लापिकेयं। नः। मदाः। वारि। धूः। अः। नर्म। दावाः। रिधूरः। नर्मदावा
रिधूरः। नवानां प्रश्नानां प्रत्युत्तरं नर्मदावारिधूर इत्यनेन वोत्तराणि ज्ञेयानि। नः। नरशब्दस्य संबोधनं।
मदाः। उन्मादाः। वारिजलं। धूः नगरी। अः विष्णुः। नर्म क्रीडा। दावाः दावानलाः। रिधूरः शत्रोः शिरण्यकशिपोर्व
क्षः। नर्मदावारिधूरः रेवाजलप्रवाह इत्यर्थः॥ अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरः। एवं लापनीयं॥३९॥

।सरोमेहमयेस्नात्वावापीपयसिकामिनी।।ददातिभक्तिसंपन्नापुण्यंसौभाग्यवर्द्धनं।।४०।।हेकामिनि
यदाहंसरःस्नात्वाअयेगच्छामिअयगतो।।नदाभवतीकामिनीवापीपयसिपुण्यंमेमह्यंददातीत्यर्थः।।
अन्यत्स्पष्टं।।४०।।इहनिर्भ्यंभरापीठेचंदनंकस्यनप्रियं।।अनुस्वारंविलुप्याथउकारस्यप्रयोजनोत्तर।।४१।।
चोदनमित्यर्थः।।अन्यत्तुस्पष्टं।।४१।।चक्रीत्रिशूलीनहरोनविष्णुर्महाबलिष्ठोनचभीमसेनः।।स्वेच्छानु
चारीनृपतिर्नयोगीसीताविय़ोगीनचरामचंद्रः।।४२।।चक्रत्रिशूलस्वरूपलांघनमहाबलस्वेच्छाविहारयु
तोलांगलुदंडसंबंधीवृषभइत्यर्थः।।अन्यत्स्पष्टं।।४२।।कःस्यादंबुदयाचकोयुवतयःकंकामयंतेव
तिंश्रीशकेननिवार्यतेनिकटगोदासेकथंयावनी।।भाषादर्शयचेतिवस्तुनिकथंमहाराष्ट्रीकथंवर्तते
र्णघंतिमयोगलोपरचनांकृत्वाबुधैःकथ्यतां।।४३।।बहिलविकेयं।।सारंगः।ससारं।वाससा।खवास
दारववा।भावेत्यस्यमध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः।।४३।।देयंकुत्रमनोद्विपद्यिताद्विकष्टपुत्रसंबुद्धपः
कीदृश्योऽव्ययमस्तिभिदकथनेकिंकिंविपर्यस्वंसकं।।दानादानविधौस्मंबुधजनःकिंप्राहकमेंदियंल्लि
घःसनेनिजभाषयावदतिकिंत्रैलोक्यनाथंप्रति।।४४।।बहलविकेयं।एपरा।वर।दिक।भार।तु।रा।हस्तं।एवर

२६

लक्ष्मीः कास्थिरतामुपैतिसततंकी दृङ्नरो दुर्बलः किंचेपल्वदवाचि किंनिगदितं के पांथलापापहाः ॥ किं संबुद्ध पदंश्रियो निगदितं कावंधकाशारिको मधं तं यवनं कि माहयवनः संगाभिलाषी मुकुः ॥ ७५ ॥ अस्ये वपागं तरं ॥ कुमश्रीः स्थिरतामुपैति भुविको दुःखी कि मी बल्वदं धर्मा दीनि निवार्यं ति पथिके दानस्य पांथस्यवा ॥ कासंबुद्धिरिह श्रियश्चलमसः कौनाशकोप्रोच्यतां गधं तं पथिकं किमाह विकचुः संगाभिला षान्वितः ॥ ७५ ॥ पूर्वस्यार्थं क्षेपकः अस्यवापूर्वः उभयोरेकार्थवाचकत्वात् ॥ बहिर्लापिकेयं ॥ अत्र प्रश्न सप्त कस्य स प्तोत्तराणि यथाक्रमं ॥ ए । विरा । दर । कुजाः । मे । रवी । रवीचंद्र सूर्यौ द्विवचनां तमेतत् । ततः समस्यं ॥ एविरादरकुजामेरवी ॥ ७५ ॥ कोनिर्दग्धस्त्रिपुरारिपुणाकश्च कर्णस्य हंता नद्याः कूलं विघटयति कः कस्य रक्षी रतश्च ॥ कः सन्नद्धो भवति समरे भूषणं किं कुचानां किं दुः संगाद्भवति महतां मानहृज्जापहारः ॥ ७६ ॥ अंतर्लापिकेयं ॥ अत्र प्रश्न सप्तकस्य सप्तैवोत्तराणि यथाक्रमं तत्रापि विशेषस्त्वयं मानहृज्जापहार इत्यत्र द्वचेला पूर्वेण समं अंत्यस्य रकारस्य योगः ततः समस्यं ॥ यथा ॥ मारः । नरः । हरः । जारः । परः । हारः । मानहृज्जापहा रः ॥ ७६ ॥ व्यामोहं तव भिंदं तु छिंदं तु दुरितानि च ॥ कर्मयुग्ममिति श्लोके यो जानाति स पंडितः ॥ ७७ ॥ अस्या

२६

कर्तृपदं। अन्यत्स्पष्टं॥ ४८॥ पानीयं पातुमिच्छामित्व
तः शंभुः ईः अस्या अः विष्णुः तेयाः हरविधिहरयः। कर्तृपदं। अन्यत्स्पष्टं॥ ४८॥ अत्र दासी असी निषेदः॥ ४८॥ हे
तः कमललोचने॥ यदिदासस्य त्विनेच्छामिनो दास्यसि पिबाम्यहं॥ ४८॥ अत्र दासी असी निषेदः॥ ४९॥ विश्वामित्रो
लंबोदरत्वच्चरणारविंदमारतोयोनदृज्जयि॥ सप्तवतिविश्वामित्रो दुर्वासा गोतमश्चेति॥ ४९॥ विश्वामित्रो
गर्दभः। दुर्वासाः दुःस्थलवासी। गोतमः पशुः॥ ४९॥ राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे॥ सहस्रनाम तत्तुल्यं
राम नाम वरानने॥ ५०॥ हे वरानने अहं रामे अतिरमे। किंभूते रामे। अतिरामे॥ अतिक्रांता रामा माया येन तत
स्मिन्। शुद्धब्रह्मरूपिणि। पुनः मनोरमे मनोरमयतितस्मिन्। किंभूतोहं। रामराः। राम एव राः धनं यस्य सः।
यद्वा संबोधनं
नत्र हेतुमाह। यतः कारणात्। मे मम। रामनाम। सहस्रनामतुल्यं नच स्मात्कारणादित्यर्थः। यद्वा संबोधने
ध्याहारः। पुनः। वरानने। वरमाननं यस्य तस्मिन्। यद्वा। मम रामनाम ततः। विस्तारयति॥ ५०॥ यामाता मममता
माया मा परो त्क्षक्षरो पमा॥ नारो ने गगने रो नाम क्षगक्षक्षगक्षम॥ ५१॥ उदृति संबोधने। हे अक्षगक्षक्षगक्षम।
अक्षो रेंद्रियैर्गम्यंते ज्ञायंते ते अक्षगक्षाः विषयाः तेषां क्षयो नाशः तत्र क्षमः समर्थः तत्संबोधनं हे योगिन् गग
ने आकाशे तांकारप्राप। आत्मा पणे। किंभूते गगने। नारोने। नाराभिरूनं तस्मिन्। हृदयाकाशे इत्यावर्त।

मा

३० तांकां। यामाता। अर्थाद्विश्वमाता। याचममता। तद्रूपा। याचमाया। वैष्णवी। यालक्ष्मीः। किंभूता। परोक्षस्वरो
पमा। परश्चासावुक्षा च वृषभः। तेन परोक्षेणाक्षरा तिगच्छतीति परोक्षक्षरः। तं श्रीमहादेवं उपमाति गच्छती
ति सा॥५०॥ अयं सर्वतोभद्रबंधश्च भवति यथा॥५१॥ त्रय्याधाः केधनं किंभवति मृगमदे को गुणः काद्य

या	मा	ता	म
मा	प	रो	क्ष
ता	रो	ने	ग
म	क्ष	ग	क्ष

मायाः केगाधाः किं विषाणां जलमथ च सुखं योषितां केन दीनाः॥ कः के देवाश्च ये:
किं निमिपुरमादितिश्री हि केषां जनित्री कोकः को वैष्णवास्ये बुध वसति मनुर्मध्य
वर्णैः पदानां॥५१॥ अस्यार्थः। ॐ ओं॰ कनकं। आमोदः। शांभवी। सागराः। जीव
नं। सुतेन॰ कांतेन वा। प्रवासी। असुराः। विदेहः। देवानां। वियति। ॐ नमो भगव
ते वासुदेवाय॥५२॥ विनायो वनमार्गेण गच्छंतो लपितं मया॥ हरेः कृत्यं दर्शया
मां यन्रूपेत्कृत्यं न दृश्यते॥५३॥ अस्यार्थः। यदा हृदे त्रिरोषः। यदा वनमार्गेण जलमार्गेण जलमार्गेणापि
नागरूढेन गच्छंतौ गमना श्रयौ। ईश्वरअश्वयो लक्ष्मीनारायणो भवतः। तदा मया लक्ष्मया लपितं भाषितं अर्था
द्धनुमति। तदेवाह हरेरिति। हे अविज्ञो हरेः नलाख्यावानरस्य कृत्यं सेतुरूपं मां दर्शय। अस्योत्तरमा

अस्योत्तरमाह विष्णुः पश्येति हे लक्ष्मीरित्यादि हे लक्ष्मी त्वं पश्येति विष्णुनोक्तं। तथापि केवलं इष्यावाउक्तिः।
न दृश्यते। तमामयेतिवारोषः। लक्ष्म्याः समुद्रकन्यात्वेन तत्सुखदर्शनजानंदाविर्भूतजलाभिवृद्धिकृतसेतुपि
धानमितिभावः॥५३॥ कः खे भाति हतो निशाचरपतिः केनांबुधो मज्जितः कः क्रीडकतरुणीविलासगमनं कुर्वं
ति किं सज्जनाः॥ किंकर्णं नृपतेः किमर्जुनधनुः को रामरामापहृन्मन्मथोत्तरमध्यमाक्षरपदं प्रहृयात्तवाशीर्वचः
५४॥ वह्निर्लाविकेयं स्वहेश्राः। रामिला। मेनाकः। मंथरं। रुचिरं। तुरंगः। गांडीवं। रावणः। मध्यमाक्षरपदैस्तैर
स्तु चाशीस्तवेतिवापाठः। तथा च मध्यमाक्षरपदैराशीर्वादो यथा हे मेनाथ चिरंजीवेति॥५४॥ नयनरथच
क्रमित्रं रूपाहारध्वजं सुनयनायाः॥ वीक्ष्य पदांबरगात्रं हरिहरमदनाः कथं न विवदेयुः॥५५॥ अस्यार्थः।
हरिहरमदनाः सुवदनायाः मुखे केशेषु कण्ठे नयनरथचक्रमित्रं रूपाहारध्वजं पदांबरगात्रं यथाक्रमं मे
ष्य कथं न विवदेयुः। कांतावदनं हरेर्नेत्रं। चंद्रत्वात्। चक्षुषी चंद्रादित्याविति श्रुतेः। तथा नेत्रहरदृष्यारथ
चक्रं। रथांगे चंद्राकौ इति महिम्नि। तथा तस्यैव काममित्रत्वं स्पष्टं। विरहिदाहकत्वात्। एवं हरिदृष्या केशानास्व

जी =

३१ रूपत्वं। अतिश्यामत्वेन सुंदरत्वात्। तथा ते सुशिवदृष्ट्या आहारत्वं। कामिनां दुःखप्रदत्वेन गरलसाधर्म्या
त्। गरलस्य च भक्ष्यत्वात्। अन्यथा नीलकंठत्वानुपपत्तेरिति भावः। तथा ते पुमदनदृष्ट्या ध्वजत्वं। मीना
कारगुंफितत्वात् केशानां मीनसादृश्ये। न मीनस्य च ध्वजत्वेन केशानामपि ध्वजत्वमिति भावः। सर्वत्र केशा
नां श्यामत्वं विरहजनकत्वं च ध्वनितं। तथा कृष्ण्यां हरिदृष्ट्या विष्णुपदत्वं शून्यत्वसाधर्म्यात्। तथा हरदृष्ट्या
तस्याः एव तद्धेतुत्वादंबरत्वं। तथा मदनदृष्ट्या तस्यास्तद्धेतुत्वादेव स्वगात्रत्वं। स्वस्य चांगरहितत्वेन अनंग
त्वादिति भावः। अत्रि कृशोदरीति ध्वनितं।।५५।। राजंस्त्वद्वैरिनारीकरनिकरगलत्कंकणाली मृणालीदा
वीनालीकदालीकृतारिपुकयशः श्रीमरालीबलीयः।। त्वत्तेजः स्वर्णवर्णाऽङ्जपतिसन्निभा मिलिता
गर्वपूर्णं चतूर्णं स्तनेऽङ्कद्वंद्वमिंदुध्युमणितनुतनोत्याद्भुतं नाथ भूप।।५६।। अस्यार्थः। हे राजन् त्वद्वैरिनारी
करनिकरगलत्कंकणाली मृणाली दाली नालीकदालीकृतारिपुकयशः श्रीमराली। त्वत्तेजः स्वर्णवर्णाऽ
ङ्जपतिमिलिता सती तूर्णमंकद्वंद्वं स्तने। तव वैरिणां नार्यः तासां ये कराः तेषां यो निकरः तस्मात् गलंती

याकंकणालीजलबिंदुपंक्तिः वलयपंक्तिर्वानश्यामणाली सेववायाम्मृणालीश्वेतत्वात् मद्दात खंडकावाक्.
लिः सुरासुख्यलिहोः आलिसखावर्ली तु षनर्थे विशदोदये। नालकांडे मृणालचनाली शाक कदंबके। अलीकम
भ्रियेभाले वितथे नाली कोशे शरेकाले नालीकं पद्मकदुने। नालदंडे सराज्ञस्य नालीशाके कदंबके।।५६।। नयश्री अंब
अर्धरात्रे दिनस्यार्धे अर्धचंद्रेऽर्धभास्करे।। रावणो न हतां सीतां कृष्णपक्षे सिताष्टमी।।५७।। अर्धेति। दिनस्यार्धे दि
वदिनस्यार्धे सति एतेन चैत्र उक्तः। मकरादि दिनं कलौ दिनिशेति श्रीपतिः। मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवत
इत्यमरः। तत्राप्यर्धरात्रे सति पितृणामर्धरात्रे सति पितॄणां पाक्षिकी रात्रिर्भवति। तदर्धपक्षार्धे सति। कस्य पक्ष
स्येत्यपेक्षायामाह। कीदृशे अर्धरात्रे कृष्णपक्षे। अकृष्णः शुक्लः पक्षो यस्मिन्। एतेन चैत्र शुक्लपक्षो द्योतितः। पुनः
कीदृशेऽर्धरात्रे। अर्धचंद्रे। अर्धः अष्टकलश्चंद्रो यस्मिन्। तत्रापि कस्यां तिथेः हते त्यपेक्षायामाह। चवेति वाक्य
शेषः। यत्र यस्मिन् दिने सिताष्टमी। शुक्लेन युक्ताष्टमी। मध्यमपदलोपी समासः। तत्रापि कस्यां वेलायामित्यपे
क्षायामाह। अर्धभास्करे सति। मध्यंदिनवर्तिन्यादित्ये सति। सर्वपद्येनैन सुक्तं भवति। चैत्रशुक्लपक्षे सिताष्टमी मध्याह्ने

सीताहृतेति।

३२ केचिदेवं व्याकुर्वंति। कृष्णपक्षे माघपक्षे सीताहृतेति। कृष्णोऽस्त्री माघकृष्णयोरिति वरकः। कीदृशे कृष्णपक्षे। अ
र्धरात्रे पितृणामर्धरात्रे शुक्लपक्षः पितृणां रात्रिः। पुनः किंभूते दृष्टः माघस्नानादिनिमित्तं अर्धशास्त्रे यस्मिन्नघोरि
तेरवौ स्नातो माघे स्वर्गगतो भवेत्। किंतु अन्यत् सर्वं दृष्टवान्। एतदर्थे नैव मुक्तं भवति। माघशुक्लपक्षे सिताष्टमीम
ध्याह्ने सीताहृतेति। उक्तं च वाराहपुराणे॥ माघे मासि सिताष्टम्यां मुहूर्ते वृंदसंज्ञके॥ राघवस्वामिने सीतां जहार द
शकंधरः इति। वृंदः दर्वीहे दृति धरणिः॥५७॥ केदारे कीदृशो मार्गः कुत्र शेते जनार्दनः॥ गणिका कुत्र रमते स्वा
मी किं वक्ति चेटिकां॥५८॥ उ पदौ पाथसि नरे॥५८॥ अर्धवसति वैकुंठे पद्यं धीगाय कमंदिरे॥ नस्तर्वबलि
आंगेहे योजा नानि सपंडितः॥५६॥ अन्तरं॥५९॥ विराटनगरे रम्ये कीचकध्वनिगह्वरे॥ कर्तृक्रियापदं युक्तं
कृतः षाण्मासिको विधिः॥६०॥ विः। पक्षी आट। किरताज्ञाता। अन्यत्स्पष्टं॥६१॥ लक्ष्म्येव रोचते भानुः स
रस्वत्या तथैव च॥ अत्र पक्षीपदं वस्तुदर्शितः षाण्मासिको विधिः॥६१॥ नुः पुंसः भाकांतिः लक्ष्म्येव तथा सरस्व
त्येव रोचते शोभते। अन्यत्स्पष्टं॥६२॥ कदाचिद्रामया रामदेवज्ञायार्कसंक्रमे॥ नवनीतमयो दत्तश्चोलुनाभ

३२

क्षितः शिवः ॥ ६३ ॥ इयं समस्या । असंभवदर्णकर्त्री समस्या ॥ ६२ ॥ लक्ष्मीकदासवीक्षारचनीरोलखलराताचिंतः ।
स्वयंसंक्रमयन्नभे स्ताद्दरोरवताद्धरिः ॥ ६४ ॥ इतिश्री दुर्घटकाव्ये वैद्यनाथपायगुंडव्याख्यायां यथाकथंचिद
स्पष्टार्थीलसद्विलसितलेखनलेनच संक्षिप्तमेव लिखितं संपूर्णं ॥ यतः । बोध्यारोमस्तरयस्ताः प्रभवः स्म
यद्विनोः ॥ अबोधोपहतास्थान्येजीर्णमेगेसुभाषितं ॥ १ ॥ नन्वेवं चेत्कुतो लिखितं केनासे पः कृत इति चेच्छृणु ॥
येयस्मिन्वे व्यसने मग्नास्तत्ते सर्जंतिनैव कदा ॥ विक्रीय वस्त्रमात्रं चेटीं गच्छति जनो दरिद्रोपि ॥ २ ॥ तत्रापि वि बेतं —
शेषः ॥ व्यसनानि संति बहूनि व्यसनद्वयमेव केवलं विदुषां ॥ विद्याभ्यसनं व्यसनं किंवा हरिपादसेवनं व्य
सनं ॥ ३ ॥ अतः कारणादिदं लिखितमिति भावः ॥ श्रीः ॥ शके १७६६ पराभवनामवर्षे उत्तरायणे ग्रीष्मर्तौ ज्येष्ठे
मासे शुभे मेदिने तुर्यायामेतत्पुस्तकं लेखः संपूर्णः ॥ पुस्तकं च विठ्ठल स्तनो गंगाधरस्य मंत्र ... करस्य इदं
श्रीललितांबिकार्पणमस्तु ॥ श्रीः ॥ छु ॥ छु ॥ छु ॥ छु ॥ छु ॥ छु ॥ छु ॥ छु ॥ छु ॥ श्रीः ॥ श्रीजगदंबिके पाहि मां ॥

३२

65

श्री
इदं पु
स्तकं दुर्घट-
काव्यस्य संपूर्णं
श्रीललितांबिकाकृपा
कटाक्षात: न चेन्मायि कुतः
सामर्थ्यं तस्याएव सामर्थ्यं निर्वि
घ्नसमाप्तौ यतः सा जगन्मा
ता सर्वमंगला सर्वका
मदाभीसर्वेप्सित
फलप्रदा श्रे
बामांया
तु

[OrderDescription]
,CREATED=15.10.20 12:19
,TRANSFERRED=2020/10/15 at 12:27:51
,PAGES=66
,TYPE=STD
,NAME=S0004010
,Book Name=M-1465-DURGHKAVYTIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF

FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,